

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА

На правах рукопису

Склокін Володимир В'ячеславович

УДК 94:323.3(477.54/.62)«1765/1798»

**ВІЙСЬКОВІ ОБИВАТЕЛІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ:
ІНТЕГРАЦІЯ ДО ІМПЕРСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(1765 – 1798 рр.)**

спеціальність 07.00.01 — історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук,
доцент
Наумов С. О.

Харків – 2009

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база роботи	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база роботи	28
Розділ 2. Правове становище, адміністративне підпорядкування та господарська діяльність військових обивателів	33
2.1. Утворення стану військових обивателів	33
2.2. Правове становище військових обивателів	39
2.3. Адміністративне та судове підпорядкування військових обивателів	59
2.4. Динаміка чисельності військових обивателів	72
2.5. Реакція військових обивателів на скасування автономії слобідських полків	76
2.6. Участь військових обивателів у роботі Комісії зі складання нового Уложення 1767 – 1768 рр.	78
2.7. Господарська діяльність військових обивателів	83
Розділ 3. Інтеграція військових обивателів до суспільства Російської імперії	95
3.1. Військові обивателі як стан суспільства Слобідської України	95
3.2. Обмеження імперською владою привілею військових обивателів на вільне володіння займанщинними землями	104
3.3. Обмеження імперською владою привілею військових обивателів на вільне винокуріння	119
3.4. Соціальна мобільність військових обивателів	135
Висновки	169
Список використаних джерел та літератури	174

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна Україна стоїть перед необхідністю вибору чіткої стратегії внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Така стратегія має спиратися не лише на принципи економічного прагматизму, але також і на цивілізаційні, ціннісні критерії, в основі яких має бути, зокрема, виважена і критична оцінка власного минулого. У випадку України таке переосмислення минулого навряд чи буде можливим без подолання тоталітарного радянського спадку. Однією з важливих тем, що вимагає переосмислення, є українсько-російські відносини, і, зокрема, проблеми включення українських земель до складу Російської імперії та впливу імперської влади на політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток цих територій.

Під цим кутом зору скасування автономії Слобідської України в 1765 р. та інтеграція військових обивателів до імперського суспільства є особливо актуальними проблемами, оскільки з ідеологічних причин і за часів Російської імперії, і в радянський період неупереджене та критичне дослідження цих тем не було можливим. Дослідження інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії в другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. дозволить розглянути специфіку взаємовідносин між імперською владою та слобідським суспільством в контексті здійснення масштабної програми модернізаційних перетворень, а також проаналізувати причини дуже обмежених позитивних результатів реформ, ініційованих імперським урядом.

Зв'язок дисертації дослідження з науковими програмами. Робота виконана в межах науково-дослідницької теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціально-економічний розвиток та політичне становище України у другій половині XVII – XVIII ст.».

Об'єктом дослідження є військові обивателі – стан суспільства Слобідської України останньої третини XVIII ст.

Предметом дослідження є зміни в правовому становищі, адміністративному підпорядкуванні та становій ідентичності військових обивателів, а також соціальна мобільність колишнього слобідського козацтва, які розглядаються як складові частини процесу інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1765–1798 рр. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений тим, що в 1765 р. після скасування автономії Слобідської України рішенням імперського уряду був утворений стан військових обивателів, до складу якого увійшли колишні козаки-компанійці та підпомічники слобідських полків. Вибір верхньої хронологічної межі пов'язаний з тим, що в 1798 р. завершився основний етап інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії, в ході якого вони втратили низку ключових ознак станової окремішності. Покладання на військових обивателів у 1798 р. обов'язку сплати грошового оброку та остаточне зрівняння колишніх слобідських козаків в адміністративному підпорядкуванні з державними селянами позначили завершення процесу трансформації військових обивателів з окремого стану слобідського суспільства на одну з категорій загальноімперського стану державного селянства.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію низки адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії, що існували на землях колишніх слобідських полків у 1765–1798 рр.: Слобідсько-Української губернії (1765–1779 рр.), Харківського та Воронежського намісництв (1780–1796 рр.), Слобідсько-Української губернії (1797–1798 рр.).

Мета дисертації – простежити основні напрямки інтеграції військових обивателів Слобідської України до імперського суспільства, проаналізувати вплив ліквідації автономії Слобідської України та

подальших реформаторських ініціатив імперського уряду на розвиток регіону та становище колишнього слобідського козацтва.

Виходячи з зазначеної мети, в дисертації поставлені наступні **дослідницькі завдання:**

- розглянути обставини утворення стану військових обивателів;
- проаналізувати підстави соціальної окремішності військових обивателів;
- простежити зміни у правовому становищі, адміністративному підпорядкуванні та становій ідентичності військових обивателів;
- розглянути політику імперського уряду та слобідської губернської влади щодо військових обивателів, зокрема, політику, спрямовану на обмеження сфери дії станових привілеїв колишнього слобідського козацтва;
- проаналізувати реакцію військових обивателів на скасування автономії Слобідської України та подальші реформаторські заходи імперського уряду;
- простежити основні напрямки соціальної мобільності військових обивателів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі:

- на основі широкого масиву не запровадженого раніше до обігу архівного матеріалу вперше здійснено комплексний аналіз інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії в другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст.;
- більш детально та систематично, у порівнянні з попередніми дослідженнями, проаналізована політика імперського уряду та слобідської губернської влади щодо обмеження станових привілеїв військових обивателів.

Вперше обґрунтовується теза, що обмеження станових привілеїв військових обивателів було спричинено не цілеспрямованою політикою імперського уряду, а стало насамперед непрямим наслідком намагань губернської влади регулювати інші сфери життя слобідського суспільства;

- вперше з використанням нових для української історіографії методологічних підходів («етнографічний» метод) проаналізована станова ідентичність військових обивателів та специфіка сприйняття колишнього слобідського козацтва представниками інших категорій слобідського суспільства. Обґрунтовується теза, що у досліджуваний період військові обивателі мали досить стійку станову ідентичність, основними маркерами якої виступали станові привілеї та уявлення про себе як про «вільних людей»;

- більш детально та систематично, у порівнянні з попередніми дослідженнями, проаналізовані структура землеволодіння та господарська діяльність військових обивателів. На основі вперше запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів у дослідженні заперечується усталена у попередній історіографії теза про те, що в 60 – 90-х рр. XVIII ст. імперський уряд виступав як ініціатор зрівняльних розподілів займанщинних земель військових обивателів. Натомість стверджується, що з ініціативою запровадження зрівняльних розподілів виступала частина малоземельних та безземельних військових обивателів. Нові архівні матеріали, використані в дослідженні, дозволили також вперше визначити приблизну чисельність військових

обивателів, зайнятих в торгівельній та ремісничій діяльності;

- вперше здійснено комплексний аналіз переходів військових обивателів до інших категорій населення, а також визначено місце військових обивателів в загальній структурі слобідського та імперського суспільства. На противагу до усталених у попередній історіографії поглядів, у дослідженні обґрунтовується теза, що наслідком інтеграційних процесів 60 – 90-х рр. XVIII ст. стало перетворення військових обивателів з окремого стану слобідського суспільства на одну з категорій загальноімперського стану державного селянства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження сприятимуть поглибленню розуміння соціального аспекту інтеграційних перетворень, що здійснювалися імперським урядом в Слобідській Україні в останні десятиріччя XVIII ст. Зосереджуючи увагу як на соціальній політиці імперського уряду та слобідської губернської влади, так і на суспільній активності та реакції слобідського населення на державні ініціативи, дослідження дозволить з нової перспективи проаналізувати причини надто обмежених позитивних результатів модернізаційних перетворень, що здійснювалися імперським урядом у 1760–1790-х рр. Результати дослідження матимуть також важливе значення для подальшого вивчення загального процесу трансформації ранньомодерного українського суспільства, що мало цілу низку рис традиційної спільноти, та поступового формування в українських губерніях Російської імперії модерного індустріального та урбанізованого суспільства – процесу, який був остаточно завершений лише у 30-х рр. XX ст. під тиском насильницької модернізації радянського режиму. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії Слобідської України та

соціальної історії України, а також при підготовці спецкурсів з соціальної історії та загальних курсів з історії України у вищих навчальних закладах.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі були використані загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування та типологізації. Використання методів абстрагування та типологізації дозволило проаналізувати соціальну структуру слобідського та імперського суспільства як певний абстрактний простір, що складається з ієрархічно розташованих соціальних категорій – станів, які у даному разі розуміються як ідеальні типи. Серед спеціально-історичних методів найважливіше значення у дослідженні відіграли методи соціальної історії: біографічний, просопографічний та «етнографічний». Біографічний та просопографічний методи були використані для аналізу соціальної мобільності військових обивателів. Використання цих методів дозволило показати особистісний вимір інтеграційних перетворень, а водночас і визначити певні типові біографії військових обивателів. Визнаючи важливість формальних соціальних ієрархій та кордонів, які встановлювались органами державної влади, дане дослідження звертає також увагу на станову культуру та культурну взаємодію між різними категоріями населення, на розвиток яких державна влада вже мала лише опосередкований вплив. Ключову роль в методології аналізу культурної сфери відіграє поняття «ідентичність». Під ідентичністю у дослідженні розуміються уявлення членів певної групи про те, що є спільним для всіх них, і де проходять кордони, що відокремлюють цю групу від інших. При аналізі станової ідентичності військових обивателів був використаний так званий «етнографічний» метод (розроблений у 60-х рр. ХХ ст. Фредеріком Бартом і згодом розвинений Івером Нойманном), який вказує на важливу роль, яку відіграють кордони між соціальними групами для підтримки ідентичності цих груп, і привертає увагу до ролі «Іншого» в формуванні ідентичності певної спільноти. Основною перевагою «етнографічного» методу є те, що його

використання дозволяє уникнути есенціалізації поняття ідентичність та простежити динаміку колективних уявлень різних соціальних груп.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи були апробовані на наступних конференціях та семінарах: XXI-й краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 150-річчю з дня народження академіка М. Ф. Сумцова (Харків, 19 грудня 2003 р.); міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Історичний досвід, економічні та соціокультурні перспективи інтеграції», присвяченої 350-річчю Переяславської Ради (Харків, 18–19 березня 2004 р.); 57-й конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 23 квітня 2004 р.); всеукраїнській науковій конференції «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» (Харків, 23–24 листопада 2006 р.); XXIV-й краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 70-річчю Студентського наукового товариства ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 15 грудня 2006 р.); міжнародній науковій конференції молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 20 квітня 2007 р.); VI міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України», присвяченій 150-річчю з дня народження академіка В. П. Бузескула (Харків, 10–11 жовтня 2008 р.); засіданні Харківського історико-філологічного товариства (Харків, 21 квітня 2009 р.). Основні результати дослідження відображені також у шести статтях, п'ять з яких надруковані у виданнях, визнаних ВАК України фаховими з історичних наук, а також у двох публікаціях тез виступів на конференціях.

Структура дослідження. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи – 192 сторінки машинопису, з них основний текст – 173 сторінки, список джерел і літератури – 19 сторінок (209 бібліографічних позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ

1.1. Історіографія проблеми

Остання третина XVIII ст. до останнього часу залишалась одним з найслабше досліджених періодів в історії Слобідської України. Це пов'язано насамперед із тим, що українських істориків, які намагались показати тяглість національної історії, традиційно найбільше цікавив період автономного існування слобідських полків у складі Російської імперії. Потім увага переключалася на розвиток українського національного руху в регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст., визвольні змагання 1917 – 1921 рр. Таким чином, остання третина XVIII ст., як і перші десятиріччя XIX ст., загалом випадали з нарративу регіональної історії, оскільки розглядались як період перемоги централізаторської політики імперського уряду, коли слобідське суспільство виступало вже не в ролі суб'єкта, а в ролі об'єкта історичного процесу. Хоча окремі сюжети регіональної історії, як-от скасування автономії в 1765 р., творчість Григорія Сковороди або заснування Харківського університету, привертали увагу істориків, проте комплексних досліджень впливу скасування автономії регіону та подальших реформаторських ініціатив імперського уряду на становище слобідського населення так і не було проведено. Внаслідок цього низка важливих сюжетів політичної та соціальної історії регіону останньої третини XVIII ст. залишаються висвітленими надто слабо. Одним із таких сюжетів є інтеграція до імперського суспільства військових обивателів Слобідської України – найбільшої категорії населення регіону зазначеного періоду.

Попри те, що комплексного дослідження цієї теми не було здійснено, окремі її аспекти від початку XIX ст. розглядалися в працях українських та російських істориків. Залежно від цілей, які ставили перед собою історики, а також методів та підходів, які вони використовували, в історіографічній

розробці даної теми можна виокремити кілька основних періодів: XIX – початок XX ст.; 20-ті рр. XX ст.; 30-ті – 80-ті рр. XX ст.; 90-ті рр. XX – початок XXI ст.

Специфікою історіографії XIX – початку XX ст. є те, що в той період соціальні перетворення останньої третини XVIII ст. не ставали предметом систематичного дослідження, і розглядалися надто спрощено. Більшість істориків, які працювали в той період, досліджували історію слобідських козацьких полків, і тому військові обивателі згадувалися в їхніх працях лише в контексті скасування автономії регіону. Основна увага зверталася на законодавчі ініціативи імперського уряду, проте втілення в життя цих ініціатив, як і реакція на них слобідського суспільства, розглядалися лише побіжно. Внаслідок цього інтеграція військових обивателів до імперського суспільства розумілася найчастіше як одномоментний акт перетворення військових обивателів на державних селян, хоча точна дата цієї події в більшості праць не наводилася.

Ілля Квітка, автор першої систематичної праці з історії Слобідської України XVII – XVIII ст., вказав на важливе значення, яке мало питання станових привілеїв слобідського козацтва у перші десятиріччя після скасування автономії регіону. На думку історика, у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. до цих привілеїв належали: право на вільне володіння займанщинними землями, на вільне та безмитне винокуріння, а також право на вільну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність [66, с. 72-73].

Історик і філолог Ізмаїл Срезневський, аналізуючи перетворення в Слобідській Україні середини 60-х рр. XVIII ст., дійшов висновку, що ліквідація полково-сотенної військово-адміністративної системи, як і подальші реформи в адміністративній і соціальній сферах, мали винятково позитивний вплив на розвиток регіону. На думку дослідника, слобідське населення зі свого боку також підтримало перетворення, ініційовані імперським урядом [153, с. 23-24]. Проте обидва ці твердження

залишились деклараціями, не підкріпленими фактичним матеріалом чи посиланнями на джерела. І. І. Срезневський слушно вказав на вплив подушного оподаткування на формування соціальної структури населення Слобідської України в перші десятиріччя після скасування автономії. На його думку, в другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. населення регіону поділялося на дві основні групи: «вищий клас дворянський і духовний», звільнений від сплати подушного податку, та «податний народ», до якого він зараховував військових обивателів і підданих селян, які сплачували державні податки та несли основний тягар натуральних повинностей [153, с. 22].

Петро Головинський, який у своєму дослідженні використав ширшу джерельну базу, ніж І. І. Срезневський, показав, що представники всіх основних категорій слобідського населення негативно сприйняли реформи середини 60-х рр. XVIII ст. [29, с. 201-219]. Дослідник вказав на радикальний характер перетворень середини 60-х рр. XVIII ст. і зробив спробу простежити їхній вплив на становище окремих категорій слобідського населення. Хоча П. Головинський не дійшов якогось конкретного висновку з цього питання, наведені ним численні приклади негативного ставлення військових обивателів та колишньої козацької старшини до нововведень, зокрема до регулярної служби, показали, що реформи мали суперечливі наслідки і що будь-які однозначні оцінки цих подій навряд чи можливі.

Протести окремих представників колишньої старшини, а також військових обивателів, проти скасування автономії та запровадження подушного податку були більш детально проаналізовані у статті Івана Теличенка. Історик, зокрема, висвітлив протести військових обивателів слобід Соколове, Огульці, Черемушна, Левківка та містечок Андріївка і Балаклія проти запровадження подушного податку, а також обставини придушення цих протестів слобідською губернською владою [158, с. 263-268]. Окрема увага була приділена конфліктній ситуації, що виникла під

час написання тексту наказу до Комісії зі складання нового Уложення в слободі Межиріч, де військові обивателі відмовились складати наказ та стали вимагати скасування подушного податку й відновлення козацької служби [158, с. 263-268].

Військовий аспект реформ середини 60-х рр. XVIII ст. на прикладі Харківського гусарського полку був проаналізований у монографії Євгена Альбовського. Автор докладно дослідив систему комплектування, структуру та обставини служби в новоутворених слобідських гусарських полках [3, с. 3-31]. Аналізуючи ставлення слобідського населення до регулярних гусарських полків, Є. Альбовський дійшов висновку, що слобідське суспільство загалом негативно сприйняло реформи середини 60-х рр. XVIII ст. Історик навів приклади відмови військових обивателів записуватись до гусарів, втеч гусарів зі служби, конфліктних ситуацій між гусарами, з одного боку, та слобідським суспільством і цивільною адміністрацією регіону - з іншого [3, с. 19-22].

Першою та єдиною працею цього періоду, що була безпосередньо присвячена військовим обивателям, стала розвідка М. М. Скіади «Войсковые обыватели Воронежской губернии». Втім, всупереч назві, більша частина цієї статті була присвячена козацтву Острогозького слобідського полку [141, с. 97-129]. Автор визнавав, що у перші десятиріччя після скасування автономії військові обивателі були окремим станом імперського суспільства, проте він помилково стверджував, що особливий статус військових обивателів був заснований лише на наявності привілею на вільне та безмитне винокуріння [141, с. 129]. Відповідно, основна увага М. М. Скіади у присвяченій військовим обивателям частині статті була зосереджена на аналізі обмежень привілею на вільне винокуріння протягом першої половини XIX ст. [141, с. 129-133].

Водночас у 40-х – 80-х рр. XIX ст. з'явилась низка досліджень, присвячених іншому становому привілею військових обивателів – праву на вільне володіння займанщинними землями [139, 140, 154, 168]. Активізація

дослідницького інтересу до цього питання була пов'язана з досить значним суспільним резонансом, який у той час викликала ситуація довкола займанщинних земель державних селян (колишніх військових обивателів) Харківської та Воронежської губерній. Намагання уряду та місцевої адміністрації запровадити зрівняльні розподіли серед державних селян регіону, а також обкласти оброком займанщинні землі викликало спротив з боку частини селян. Однією з найпоширеніших форм опору було звернення селян до судів з оскарженнями дій органів державної влади. Найбільш дискусійним у даному разі було питання про те, хто є власником займанщинних земель – окремі селяни та сільські громади чи держава? Юристи та громадські діячі, зокрема А. Шиманов, В. Гуров та Є. Бродський, які намагались обґрунтувати право державних селян на володіння займанщинними землями, активно використовували історичні аргументи. У своїх працях вони намагались показати, що в останній третині XVIII – на початку XIX ст. слобідські військові обивателі вільно володіли та розпоряджались займанщинними землями. На їхню думку, це було свідченням того, що держава в той період визнавала за військовими обивателями право повної власності на займанщинні землі [139, с. VII-XI; 168, № 11, с. 201-207; № 12, с. 409-418]. Попри те, що ці праці були написані непрофесійними істориками, і щодо XVIII ст. спиралися на досить вузьку джерельну базу, вони все ж заслуговують на увагу, оскільки в них була поставлена низка важливих питань: про правовий статус займанщинних земель, про співвідношення індивідуального та громадського типів землеволодіння, про роль громади у розпорядженні займанщинними землями тощо. Відповіді на ці питання намагалися дати вже наступні покоління дослідників.

В історіографії XIX – початку XX ст. найбільш цілісний погляд на військових обивателів був запропонований найвідомішим дослідником історії регіону Дмитром Багалієм. Попри те, що харківський історик не присвятив військовим обивателям окремої праці, колишні слобідські

козаки неодноразово згадуються ним як у спеціальних дослідженнях, так і в узагальнюючих працях з історії Слобідської України. Серед спеціальних досліджень варто виокремити здійснений Д. І. Багалієм аналіз наказів від військових обивателів до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. [7], а також важливі спостереження щодо господарської діяльності колишніх слобідських козаків в статті «Короткий нарис торгівлі (переважно ярмаркової) в Слобідській Україні XVII і XVIII ст.» [12].

У написаній Д. І. Багалієм разом з Дмитром Міллером «Історії міста Харкова» аналізується адміністративне підпорядкування, натуральні повинності, соціальна мобільність, а також господарська діяльність харківських військових обивателів [9-10]. Проте, відомості про колишніх слобідських козаків розпорошені по різних частинах книги і слабо пов'язані між собою. Як наслідок, «Історія міста Харкова» не пропонує якогось цілісного бачення інтеграції військових обивателів до імперського суспільства. Значно більший інтерес у цьому плані становить інша узагальнююча праця харківського історика – «Історія Слобідської України». Розглядаючи соціальні наслідки ліквідації автономії регіону, Д. І. Багалій пропонує власне бачення ролі та місця військових обивателів в історії Слобідської України. Дослідник зазначає, що у 1765 р. слобідські козаки були обернені на військових обивателів та обкладені подушним податком, і вказує, що ця реформа зблизила колишніх козаків із підданими селянами, бо вони тепер стали залежати від казни, як піддані від свого пана [11, с. 110]. Після губерньської реформи 1775 р. і Жалуваної грамоти містам 1785 р. військові обивателі, що мешкали у містах, за наполяганням уряду змушені були записатись до купецтва та міщанства [11, с. 110-111]. Остаточним кроком, що уподібнив військових обивателів до інших непривілейованих станів імперії, стало запровадження рекрутських наборів за імператора Павла I [11, с. 110]. Зазначимо, що історик нічого не пише про особливий статус і привілеї військових обивателів. Огляд соціальних процесів у регіоні у XVIII ст. Д. І. Багалій підсумовує твердженням, що

Катерина II «скасувала старий її [Слобідської України. – В.С.] соціальний козацький устрій і ввела ті стани, котрі були у всій Росії» [11, с. 111].

Як бачимо, Д. І. Багалій пропонує загальний схематичний огляд інтеграції військових обивателів до імперського суспільства. Дослідник вказує на два основні напрямки інтеграції: по-перше, покладання на колишніх слобідських козаків нових грошових податків та натуральних повинностей, що зближувало військових обивателів з іншими непривілейованими станами імперії, та, по-друге, переходи обивателів до купецтва і міщанства. Недоліком цієї схеми є відсутність аналізу змісту станових привілеїв військових обивателів, які визначали окремішність цієї соціальної категорії. Обмеження імперським урядом та слобідською губернською владою сфери дії цих привілеїв було одним з основних напрямків інтеграції військових обивателів до імперського суспільства. Крім того, Д. І. Багалій оминає увагою проблему станової ідентичності, яка також відігравала важливу роль у визначенні соціальної окремішності колишніх слобідських козаків. Попри ці прогалини, Д. І. Багалій загалом слушно окреслив основні параметри інтеграційного процесу. Проте, запропонована ним схема потребувала подальшої деталізації і дослідження окремих напрямків інтеграції з залученням нового джерельного матеріалу. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені вже у 20-ті рр. ХХ ст. дослідниками, які працювали в УСРР.

Поразка українських визвольних змагань і утвердження в Україні радянського режиму мали важливі наслідки для всіх сфер суспільного життя. Це в повній мірі стосується також науки і, зокрема, історіографії. У 20-х рр. ХХ ст. марксистська історіографія утверджується як основний напрямок в історичній науці в УСРР. Проте до початку 30-х рр. ХХ ст. зберігалися умови для існування альтернативних історіографічних напрямків, як і відносна свобода у виборі тематики і проведенні історичних досліджень. Протягом 20-х рр. ХХ ст. основним осередком досліджень історії Слобідської України була Науково-дослідна кафедра

(від 1930 р. – інститут) історії української культури, яку очолював академік Д. І. Багалій. Сам Д. І. Багалій у ті роки в своїх дослідженнях більше не повертався до проблеми інтеграції військових обивателів до імперського суспільства, але окремі аспекти цієї теми розробляли співробітники його кафедри та аспіранти, зокрема, Ольга Багалій та В. О. Ганцова-Клясен.

О. Д. Багалій працювала над історією військових поселень в Україні, зокрема досліджувала історію Слобідсько-Українського військового поселення (1817 – 1857 рр.), до складу якого увійшло кілька слобід, більшість населення яких становили військові обивателі [17-19]. Таким чином, дослідження О. Д. Багалій мають важливе значення для розуміння специфіки інтеграції військових обивателів до імперського суспільства в ХІХ ст.

Натомість перший етап інтеграції, що охоплював другу половину 60-х – 90-ті рр. ХVІІІ ст., став предметом дослідження В. О. Ганцової-Клясен. У своїй статті «Військові обивателі Слобідської України (з соціально-економічної історії Слобожанщини у др. пол. ХVІІІ ст.)» (яка зберігається в ф. 80 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського) В. О. Ганцова-Клясен зробила спробу проаналізувати широкий спектр питань, пов'язаних зі становищем військових обивателів в останні десятиріччя ХVІІІ ст. У своїй роботі дослідниця використала елементи марксистської методології, зокрема теорію «торгівельного капіталізму» чільного на той час російського марксистського історика Михайла Покровського. Так, скасування автономії Слобідської України В. О. Ганцова-Клясен пояснювала «...натиском державної російської політики, що поволі приборкувала собі нові ринки для виходу свого торговельного капіталу в південному напрямку до самого моря...» [59, арк. 3]. Дослідниця загалом негативно оцінювала скасування автономії та подальші реформи імперського уряду, які, на її думку, проводилися насамперед в інтересах дворянства, а однією

з основних цілей цих реформ було перетворення колишнього слобідського козацтва на кріпаків держави [59, арк. 4-5, 11].

Основна увага В. О. Ганцової-Клясен була зосереджена на аналізі змін у землеволодінні та господарській діяльності військових обивателів у перші десятиріччя після скасування автономії. Зокрема, авторка показала, що у зазначений період серед військових обивателів було поширене як індивідуальне, так і громадське землеволодіння, причому останнє мало низку серйозних відмінностей від общинного землеволодіння селян внутрішніх російських губерній. Політика російського уряду, на думку В. О. Ганцової-Клясен, була спрямована на поширення серед військових обивателів общинних принципів землеволодіння. Одним з основних інструментів цієї політики було Генеральне межування 60 – 80-х рр. XVIII ст., яке в Слобідській Україні було проведене насамперед в інтересах колишньої козацької старшини та дворянства і негативно позначилося на легітимності індивідуальних володінь військових обивателів. Аналізуючи господарську діяльність військових обивателів, авторка дійшла висновку, що в другій половині XVIII ст. у Слобідській Україні остаточно утверджується регіональна спеціалізація: населення південних та східних повітів було зайняте насамперед у сільському господарстві та тваринництві, натомість у центральних, північних та західних повітах у зв'язку з обмеженістю придатних для рільництва земельних площ все більшого поширення набували ремесла, промисли і торгівля. Економічна спеціалізація разом із розвитком капіталістичних відносин, на думку В. О. Ганцової-Клясен, стали причиною поглиблення соціально-економічної диференціації в середовищі військових обивателів. Спираючись на нові архівні матеріали, дослідниця вперше показала, що практично в усіх населених пунктах центральних, північних та західних повітів Слобідської України, в яких військові обивателі становили більшість населення, був досить високий відсоток безземельних обивателів, які, відповідно, були змушені переселятись до міст, займатися

ремеслами, промислами або торгівлею, тобто активно включались у капіталістичні відносини.

Разом з тим інтеграція військових обивателів до імперського суспільства прописана в роботі В. О. Ганцової-Клясен досить схематично і поверхово. Авторка вважала, що після скасування автономії колишні слобідські козаки були зобов'язані сплачувати подушний податок та оброк, що фактично означало зрівняння їх у правовому становищі з російськими державними селянами. Цей процес, на думку дослідниці, був остаточно завершений на початку 80-х рр. XVIII ст., коли військові обивателі разом із державними селянами у фіскальному та господарському відношеннях стали підпорядковуватися тій самій адміністративній установі – Казенній палаті. В. О. Ганцова-Клясен вважає, що загальним підсумком інтеграції стало перетворення колишніх слобідських козаків на кріпаків держави, які залежали від держави так само, як піддані селяни від своїх поміщиків. На підтвердження своєї думки дослідниця наводить факти примусових зрівняльних розподілів землі військових обивателів, що здійснювалися слобідською губернською владою в перші десятиріччя XIX ст., роздачі обивательських земель поміщикам, а також перетворення частини військових обивателів на військових поселенців у 1817 р. [59, арк. 49].

Зазначимо, що В. О. Ганцова-Клясен помиляється, стверджуючи, що військові обивателі стали сплачувати оброк у 1765 р. Насправді оброком військові обивателі були обкладені вже в період правління імператора Павла I – у 1798 р. Так само, остаточно зрівняння військових обивателів в адміністративному підпорядкуванні з державними селянами відбулося в 1798 р., в ході запровадження в Слобідській Україні положень волосної реформи. Крім того, за винятком права на вільне володіння займанщинними землями, авторка не аналізує інших станових привілеїв військових обивателів, які визначали соціальну окремішність цієї категорії населення. Поза увагою дослідниці залишилися також переходи військових обивателів до інших категорій населення, які у другій половині

60-х – 90-х рр. XVIII ст. були одним із основних напрямків інтеграції військових обивателів до імперського суспільства. На нашу думку, загальний висновок В. О. Ганцової-Клясен про те, що наслідком інтеграції військових обивателів до імперського суспільства стало їх перетворення на кріпаків держави, є надто радикальним. У соціокультурній площині інтеграція до імперського суспільства дійсно означала для військових обивателів суттєве зниження їхнього соціального статусу, якщо порівнювати з їхньою позицією в соціальній ієрархії суспільства слобідських полків. Проте, як в останній третині XVIII ст., так і в перші десятиріччя XIX ст., військові обивателі користувалися низкою станових привілеїв, які так і не були остаточно скасовані імперським урядом, хоча сфера дії цих привілеїв постійно обмежувалася. Отже, на нашу думку, для твердження про те, що військові обивателі були кріпаками держави як щодо останньої третини XVIII, так і щодо початку XIX ст. немає достатніх підстав.

Подальші дослідження, ймовірно, дозволили б В. О. Ганцовій-Клясен удосконалити цю схему, проте на заваді стала репресивна політика радянської влади. Навіть стаття, про яку йшлося вище, разом з усім збірником, присвяченим соціально-економічній історії України XVIII – XIX ст., у якому вона мала з'явитись, так і не була надрукована. Причиною стали репресії радянської влади проти української історичної науки, що розпочалися на початку 30-х рр. XX ст. і призвели до остаточного утвердження «сталінської моделі історіографії» на теренах УСРР.

Утвердження в СРСР 30-х рр. XX ст. так званої «сталінської моделі історичної науки», яка передбачала, що основним завданням історіографії є легітимація радянського режиму, призвело до зникнення плюралізму та багатомірності в історичних дослідженнях. Завдання істориків зводилося насамперед до підтвердження конкретними прикладами, знайденими в джерелах, висловлених «чотирма класиками» марксизму-ленінізму тез. Це призводило, з одного боку, до дуже вибіркового використання джерел та

свідомого фальшування їхнього змісту, а з іншого – до нав'язування людям минулого не властивих їм поглядів та уявлень (наприклад, нав'язування українському селянству XVIII ст. спільної класової свідомості та інтенції боротьби з «феодально-кріпосницьким» режимом) [199; 209, s. 42-68].

Основним предметом досліджень, відповідно до положень «Короткого курсу історії ВКП(б)», стала історія «трудящих мас», які є основними виробниками матеріальних благ. Щодо періоду «феодалізму» це означало дослідження селянства, яке становило основу «пригнобленого класу», і насамперед вивчення широко потрактованої класової боротьби. В УРСР ситуація ще більше ускладнювалась завдяки долученню національного чинника – проголошенню провідної і прогресивної ролі російського народу в історії Східної Європи і твердженню про «воз'єднання» російського і українського народів у 1654 р. Ці положення набули статусу офіційної догми у сумнозвісних «Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією». На практиці це означало заперечення принципової окремішності політичного і соціального розвитку України (Лівобережної і Слобідської) від Росії у другій половині XVII – XVIII ст. і можливість застосування до українських реалій схем, розроблених щодо російських земель [101, с. 18-20].

Зазначені положення досить чітко простежуються на прикладі праць радянських істориків, у яких в тому чи іншому контексті згадувалися військові обивателі. У 30 – 80-х рр. XX ст. колишні слобідські козаки не виступали як самостійний об'єкт дослідження. Найчастіше вони розглядалися в контексті більш широких соціальних категорій, зокрема селянства, а в окремих випадках – державного селянства. Основними темами, у контексті яких розглядалися військові обивателі, були, по-перше, «класова боротьба», а по-друге – генеза капіталізму. Прикладом першого випадку є, зокрема, дисертації І. Бутич [23] та Т. Муравльової [97], а також стаття А. Череваня [171]. В усіх зазначених

працях військові обивателі розглядаються як частина селянства, причому вибір саме такого підходу взагалі не обґрунтовується.

Прикладом дослідження обивателів у контексті формування капіталістичної системи є монографії Антона Слюсарського і Тамари Лазанської. Дослідження А. Г. Слюсарського є цінним насамперед завдяки численним згадкам про господарську діяльність військових обивателів, зокрема, про розвиток ремісничого виробництва та винокуріння [151, с. 250-252, 256-257, 289-290, 296-301]. Проте А. Г. Слюсарський не пропонує якогось цілісного бачення місця військових обивателів у соціальній структурі слобідського суспільства, і відповідно – специфіки інтеграції колишніх слобідських козаків до імперського суспільства.

Значно більший інтерес у цьому відношенні становить монографія Т. І. Лазанської. В ній наводиться чимало нового важливого фактичного матеріалу, що стосується господарської діяльності військових обивателів, особливо у ХІХ ст. Проте, на нашу думку, загальні теоретичні підходи цієї праці є досить суперечливими. Авторка пропонує розглядати військових обивателів від самого початку виникнення цієї соціальної категорії як частину державного селянства. Причому сама категорія державних селян трактується дуже широко – на думку дослідниці, до них належали також козаки колишньої Гетьманщини, старостинські та ленні селяни Правобережної України, однодворці, іноземні колоністи тощо [79, с. 6]. Об'єднувало державних селян те, що вони сплачували податки на користь держави (у випадку селян Лівобережної і Південної України – це подушний податок і оброк) [79, с. 7]. Проте такий підхід не можна визнати слушним. До податних категорій у Російській імперії належало не лише державне селянство, а й міщанство та інші прошарки. Тому цей критерій не є підставою для виокремлення категорії державних селян. Значно більше заслуговує на увагу друга частина цього аргументу – необхідність сплати оброку, що у випадку внутрішніх російських губерній дійсно

вважається основною підставою зарахування до державних селян [49, с. 23-27]. Проте твердження Т. І. Лазанської, що від 1783 р. військові обивателі були зобов'язані сплачувати оброк, є помилковим. Насправді, як уже зазначалося, військові обивателі почали сплачувати оброк від 1798 р. Крім того, у випадку військових обивателів для визначення соціальної окремішності цієї соціальної категорії, поряд з оподаткуванням, важливе значення мали також станові привілеї. Т. І. Лазанська визнає, що після ліквідації автономії регіону за колишніми слобідськими козаками була збережена низка привілеїв, зокрема, згадує право вільного виробництва та продажу спиртних напоїв, проте, на думку дослідниці, наявність цих привілеїв не відігравала істотної ролі [79, с. 19, 23].

Таким чином, праця Т. І. Лазанської – це спроба застосувати схеми і концепції, розроблені на ґрунті російської історії, до українських реалій XVIII ст. Проте наявність низки важливих відмінностей у політичному та соціальному розвитку Слобідської України другої половини XVII – XVIII ст. від процесів, що відбувались у внутрішніх російських губерніях, ставить під сумнів адекватність такого підходу. Зазначимо, що в 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. Т. І. Лазанська дещо змодифікувала власні погляди на місце військових обивателів в соціальній структурі імперського суспільства. У короткій статті про військових обивателів, написаній для академічної «Енциклопедії історії України», дослідниця розглядає військових обивателів як окрему «станову групу», що існувала в Україні від 1764 до 1861 р. Т. І. Лазанська вже не стверджує, що військові обивателі були частиною державного селянства, а лише обережно зазначає, що «суспільне становище військових обивателів було близьким до державних селян» [78].

У західній історіографії 30 – 80-х рр. XX ст. проблема інтеграції військових обивателів Слобідської України до імперського суспільства не привертала уваги дослідників. Проте важливе значення для нашої теми мають праці Ізабель де Мадаріаги [82], Марка Раєва [204-206], Річарда

Вортмана [161], Грегорі Фріза [197] та Зенона Когута [202], в яких були проаналізовані реформаторські ініціативи Катерини II та її оточення, політика імперського уряду щодо автономних регіонів, тенденції розвитку суспільства Російської імперії в 60 – 90-х рр. XVIII ст. тощо. І. Мадаріага докладно проаналізувала адміністративні та соціальні реформи Катерини II та вказала на важливість просвітницької філософії як ідейної основи політики російської імператриці. Натомість, М. Раєв у своїх дослідженнях наголосив на важливості для Катерини II камералістських ідей та практик, і переконливо продемонстрував, що внутрішня політика Катерини II була спрямована на перетворення Російської імперії на «добре впорядковану поліцейську» державу. З. Когут проаналізував політику імперського уряду щодо Гетьманщини, і дійшов висновку, що скасування автономії цього регіону стало логічним наслідком реформування Російської імперії згідно з принципами «добре-впорядкованої поліцейської» держави, яка передбачала жорстку централізацію та скасування регіональних привілеїв, а також ключову роль центрального уряду у виробленні державної політики на всіх рівнях. Висновки З. Когути щодо Гетьманщини, є, поза сумнівом, актуальними і для політики імперського уряду щодо Слобідської України. Р. Вортман розглянув роль права в модернізаційних перетвореннях в Російській імперії XVIII – XIX ст. і вказав на суперечливість політики російських імператорів, які, з одного боку, наголошували на важливості законів та законності, а з другого – не бажаючи визнавати будь-яких обмежень своєї влади, часто діяли в обхід формальних законодавчих процедур, що лише заохочувало загальний правовий нігілізм і затримувало формування в Російській імперії справжньої правової свідомості. Г. Фріз у своєму дослідженні показав, що метою соціальної політики Катерини II та її оточення не було, як це прийнято вважати, створення в Російській імперії чотирьохстанової системи, яка б складалася з дворянства, духовенства, міського населення та селянства. Політика імперського уряду, на думку історика, була

спрямована насамперед на чітке визначення складу, правового становища та адміністративного підпорядкування вже існуючих на той час категорій населення, з метою забезпечення ефективного державного контролю над усіма основними сферами суспільного життя.

У сучасній українській історіографії не було створено досліджень, безпосередньо присвячених інтеграції військових обивателів до імперського суспільства. Втім, в останні роки з'явилося кілька важливих праць, в яких розглядаються окремі питання, безпосередньо пов'язані з нашою темою.

Зокрема, Володимир Маслійчук простежив діяльність комісії Є. Щербініна в Слобідській Україні в 1762 – 1764 рр. [87]. Дослідник першим запропонував розглядати скасування автономії слобідських полків крізь призму зіткнення модернізації та традиції. Основна увага харківського історика зосереджена на реакції еліти регіону – козацької старшини – на скасування автономії. На думку В. Л. Маслійчука, козацька старшина відмовилась від захисту традиції й автономії регіону, віддавши натомість перевагу збереженню свого соціального статусу [87, с. 156]. У контексті нашої теми особливо важливим є твердження дослідника про те, що діяльність комісії Є. Щербініна та скасування автономії спричинились до суттєвого зростання рівня соціальної конфліктності в регіоні [87, с. 151].

Порівняльний аналіз інтеграційної політики російського уряду щодо українського козацтва слобідських полків, Гетьманщини та Війська Запорозького у XVIII ст. був здійснений Владиславом Яценком. Харківський історик показав, що у зв'язку з тим, що слобідські полки не мали колективної та цілісної автономії, російський уряд використав регіон як своєрідний полігон для апробації загальної моделі інтеграції козацького стану, яка була згодом застосована також щодо Гетьманщини [193, с. 190]. Олександр Гуржій простежив зміни в соціальній структурі слобідського селянства у другій половині XVII – XVIII ст [38]. Основна увага

дослідника зосереджена на змінах у становищі підданих селян, втім, здійснений в роботі загальний аналіз соціальної політики імперського уряду, має важливе значення і для нашого дослідження. В іншій своїй праці О. І. Гуржій розглянув специфіку формування купецького стану в містах Гетьманщини та Слобідської України у другій половині XVIII ст. [39]. Окремі аспекти цієї теми розглядаються також в дослідженнях В. Л. Маслійчука [4, с. 57 – 59, 61 – 82], Світлани Черкасової [172] та Романа Шияна [169, с. 36 – 79].

Марина Гримич у ґрунтовній праці, присвяченій проблемі приватної власності у звичаєво-правовій культурі українців, розглянула також питання займанщинних земель у Слобідській Україні у другій половині XVII – XIX ст. [35, с. 119 – 129]. Авторка аналізує цю проблему насамперед з точки зору звичаєвого права і щодо XIX ст. висловлює багато слушних та цікавих міркувань. Натомість щодо другої половини XVIII ст. дослідниця спирається на надто обмежену джерельну базу, до того ж використовує далеко не всі історичні праці з цієї тематики, що призвело до низки суперечливих та помилкових тверджень. Зокрема, авторка помилково називає військових обивателів «військовими поселянами», а також необґрунтовано стверджує, що після проведення Генерального межування військові обивателі були перетворені на казенних селян [35, с. 128]. Помилковим є також твердження, що в останні десятиріччя XVIII ст. володіння військових обивателів займанщинними землями спиралося лише на звичаєве право [35, с. 121]. Насправді землеволодіння військових обивателів у цей період регулювалося привілеєм Катерини II та численними указами та інструкціями слобідської губернської влади, до того ж частина обивателів мала юридичне підтвердження права на володіння власними землями у вигляді купчих. Общинні принципи землеволодіння, всупереч твердженням М. В. Гримич, нав'язувалися військовим обивателям не лише органами державної влади. Частина безземельних та малоземельних військових обивателів вже в 80-ті рр.

XVIII ст. виступала за запровадження зрівняльних розподілів займанщинних земель. Попри ці недоліки, на нашу думку, все ж можна погодитися з загальним висновком авторки про те, що звичаєве право було одним із основних джерел, за допомогою яких обґрунтовувалася легітимність володіння займанщинними землями.

Серед праць російської та західної історіографії, присвячених політиці уряду Катерини II, а також тенденціям розвитку суспільства Російської імперії в останній третині XVIII ст., що з'явилися в останні два десятиріччя, можна виокремити дослідження Бориса Міронова [95-96], Олександра Каменського [63-64], Олексія Міллера [90], Майї Лавринович [77], авторів колективної монографії «Західні окраїни Російської імперії» [53], Альфреда Рібера [208], Андреаса Капеллера [65], Дженет Хартлі [200] та Саймона Діксона [196]. Для нашої роботи особливо важливим є твердження О. Міллера про поліцентричність імперської влади і про необхідність розрізнення між політикою центрального уряду та губернської влади, які не обов'язково співпадали. Дуже продуктивною для аналізу наслідків імперської політики в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст., на нашу думку, є також концепція «суспільства залишкових верств» («sedimentary society») А. Рібера. На думку американського історика, найхарактернішою рисою суспільства Російської імперії XVIII – початку XX ст. була значна фрагментованість, або атомізованість, що проявлялося в існуванні великої кількості окремих соціальних груп та субкультур, дуже слабо пов'язаних між собою. Ця фрагментованість стала наслідком непослідовної соціальної та правової політики імперської влади, і спричинилась до того, що в імперії Романових так і не сформувалися повноцінні стани, а згодом і класи, й не розвинулося громадянське суспільство.

Таким чином, за майже двохсотрічний період в історіографії був накопичений досить значний фактографічний та концептуальний матеріал, присвячений різним аспектам проблеми інтеграції військових обивателів

до імперського суспільства в 60 – 90-ті рр. XVIII ст. Проте, низка важливих питань досі залишилася нез'ясованою. Так, не було здійснено комплексного дослідження інтеграції колишніх слобідських козаків до імперського суспільства, не були належним чином проаналізовані правові та культурні підстави соціальної окремішності військових обивателів, досить слабо висвітлена проблема соціальної мобільності колишніх слобідських козаків, не здійснено систематичного аналізу політики імперського уряду та слобідської губернської влади щодо обмеження станових привілеїв військових обивателів, не зверталася належна увага на зміни в колективній ідентичності колишніх слобідських козаків тощо.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельну базу роботи становлять документальні та наративні матеріали.

Серед документальних джерел, що були використані при написанні роботи, можна виокремити кілька основних груп: законодавчі акти імперського уряду; діловодна документація місцевих установ; описово-статистичні джерела.

Першу групу документальних джерел становлять законодавчі акти імперського уряду. Це передусім укази та маніфести російських імператорів, укази Сенату, доповіді спеціальних комісій, затвержені до виконання Катериною II тощо. Ці документи мають важливе значення насамперед для аналізу змін у правовому становищі та адміністративному підпорядкуванні військових обивателів. Більша частина документів цієї групи була надрукована в багатотомному виданні «Полное собрание законов Российской империи» [111-124]. Окремі законодавчі акти, що не були надруковані в «Полном собрании законов», використані нами за копіями, що зберігаються в фондах Слобідсько-Українського губернського правління (ф. 1710) [179] та Харківського намісницького

правління (ф. 1709) [178] Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

При написанні роботи були також використані накази від Слобідсько-Української губернії до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р., які за своїм характером є підготовчим матеріалом до створення кодексу законів Російської імперії. Накази містять багато важливих для нашої теми відомостей, зокрема, інформацію про ставлення військових обивателів та представників інших станів до скасування автономії регіону, про дотримання урядом обіцянок щодо збереження привілеїв колишніх слобідських козаків, відомості про характер та обсяги натуральних повинностей військових обивателів тощо. Нарешті, накази є одним із найважливіших джерел для дослідження станової ідентичності військових обивателів. Накази від представників козацької старшини та дворянства, губернського та чотирьох провінційних міст, а також від частини військових слобід Слобідсько-Української губернії були надруковані в Збірнику Російського історичного товариства [137-138].

Другу групу документальних джерел, використаних при написанні роботи, становить діловодна документація місцевих установ. Окремі документи з фондів Слобідсько-Української губернської канцелярії та Харківського намісницького правління, передусім відомості про чисельність, соціальний та національний склад населення губернії, були надруковані наприкінці XIX – на початку XX ст. Д. І. Багалієм у Збірнику Харківського історико-філологічного товариства [13-15]. Нами були використані матеріали з фондів Слобідсько-Українського губернського правління (ф. 1710), Харківського намісницького правління (ф. 1709), Харківського губернського магістрату (ф. 1760), Харківської казенної палати (ф. 1951), фондів провінційних канцелярій, комісарських правлінь та «приказних ізб» Слобідсько-Української губернії, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [173-180, 182-184, 186-187], а також матеріали фондів Воронежського

намісницького правління (ф. И-14) Державного архіву Воронежської області [31] та Канцелярії слобідсько-українського губернатора (ф. 3) Державного архіву Харківської області [41]. Документи з цих фондів містять інформацію про правове становище та адміністративне підпорядкування військових обивателів, політику слобідської губернської влади щодо колишніх слобідських козаків, зокрема, щодо обмеження станових привілеїв військових обивателів, інформацію про особливості землеволодіння, господарську діяльність військових обивателів тощо.

Документи фонду Харківського губернського магістрату (ф. 1760) [180], а також «приказные ведомости», що зберігаються в фондах Слобідсько-Українського губернського правління (ф. 1710) [179] та Харківського намісницького правління (ф. 1709) [178], є важливим джерелом для дослідження соціальної мобільності військових обивателів, зокрема, їхніх переходів до купецтва, міщанства та чиновництва. При аналізі переходів військових обивателів до колишньої козацької старшини та дворянства нами були використані нещодавно надруковані Світланою Потапенко відомості про колишню козацьку старшину Слобідсько-Української губернії 1767 р. [51, с. 291 – 452], а також матеріали рукописної Родовідної книги дворянства Харківського намісництва, що зберігається в Рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [134].

Документи, що зберігаються в фондах повітових судів та нижніх розправ Слобідсько-Української губернії, Харківського та Воронежського намісництв Державного архіву Воронежської області Російської Федерації (ф. И-246, ф. И-259), Державного архіву Харківської області (ф. 282, ф. 284), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 1904) [32-33, 45-46, 185], а також у фонді Харківського совісного суду Державного архіву Харківської області (ф. 56) [44], містять важливу інформацію про соціальні конфлікти в регіоні, зокрема, про

конфлікти між військовими обивателями та органами державної влади з приводу обмеження сфери дії станових привілеїв, між обивателями та представниками інших категорій населення з приводу прав власності на землю, нерухомість, конфлікти на ґрунті економічної конкуренції тощо.

Наступну групу документальних джерел нашого дослідження становлять різноманітні види описово-статистичних джерел. Це, зокрема, «Описи Харківського намісництва» 1785, 1787, 1788 рр., «Описи Воронежського намісництва» 1781-1782 та 1785 рр., «Економічні примітки» до Генерального межування по повітах Харківського намісництва, відповіді на анкету Вільного економічного товариства 1767 р. щодо господарського розвитку Слобідсько-Української губернії тощо. Ці документи містять важливі відомості про динаміку чисельності, забезпеченість землею та худобою, господарську діяльність, а також про характер дозвілля та святкувань військових обивателів та інших станів слобідського суспільства. «Описи Харківського намісництва» 1785, 1787, 1788 рр., «Опис Воронежського намісництва» 1785 рр., відповіді на анкету Вільного економічного товариства 1767 р. вже були надруковані і запроваджені до наукового обігу [103, 105, 160]. Нещодавно розпочалось також видання «Економічних приміток» до Генерального межування по окремих повітах Харківського намісництва – наразі видані матеріали по Харківському, Охтирському та Старобільському повітах [188-190]. Нами були використані рукописні оригінали «Економічних приміток» по окремих повітах Харківського намісництва, які зберігаються в фонді «Канцелярія губернського землеміра» (ф. 24) Державного архіву Харківської області [42]. Опис Воронежського намісництва 1781-1782 рр. використаний нами за рукописним оригіналом, що зберігається в фонді «Воронезьке намісницьке правління» (ф. И-14) Державного архіву Воронежської області Російської Федерації [31].

У роботі були використані також нарративні джерела, зокрема, мемуари та подорожні записки. У випадку Слобідської України другої

половини XVIII ст. ми, на жаль, маємо досить обмежене коло таких джерел. У мемуарах колишнього підпрапорного Острогозького полку Івана Острозького-Лохвицького містяться важливі відомості про конфлікти між рядовими козаками та старшиною напередодні та під час скасування автономії, про ставлення слобідського суспільства до реформаторських ініціатив Катерини II та її оточення, про культурний вимір інтеграційних перетворень, що відбувалися в Слобідській Україні в останні десятиріччя XVIII – на початку XIX ст. [54]. Інформація, що міститься у подорожніх записках петербурзьких учених Василя Зуєва, Йоганна Антона Гільденштедта та Самуеля Готліба Гмеліна [27-28, 56], дозволяє аналізувати специфіку сприйняття військових обивателів представниками інших категорій населення та загальний характер розвитку соціальних відносин у регіоні. У подорожніх записках містяться також важливі відомості про обставини повсякденного життя слобідського суспільства останньої третини XVIII ст.

Таким чином, джерельна база роботи включає різнопланові за змістом і походженням джерела, які дають змогу всебічно розглянути комплекс проблем, пов'язаних із політикою імперського уряду щодо військових обивателів, їхнім соціально-економічним становищем, соціальною мобільністю тощо. Наявна джерельна база дозволяє виконати поставлені в роботі завдання і провести комплексне дослідження процесу інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПІДПОРЯДКУВАННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ОБИВАТЕЛІВ

2.1. Утворення стану військових обивателів

Модернізаційні та інтеграційні перетворення, що здійснювалися імперським урядом у 60-80-х рр. XVIII ст., спричинилися до важливих змін у всіх сферах життя слобідського суспільства. Одним із наслідків цих змін стало остаточне включення регіону до загального контексту політичного та соціального розвитку Російської імперії. Скасування автономії у 1765 р. та інституціональна інтеграція Слобідської України до складу імперії протягом наступних десятиріч стали поштовхом для модифікації соціальної структури населення регіону у відповідності до загальноімперських зразків. Ключову роль у цьому процесі мала відіграти інтеграція до імперського суспільства слобідського козацтва – найчисленнішої категорії населення регіону напередодні скасування автономії.

Козацький стан був центральним елементом соціальної системи Слобідської України протягом більше ніж сторічного періоду автономного існування регіону в складі Російської імперії. Протягом цього періоду склад, чисельність та правове становище слобідського козацтва зазнавали значних змін, які були спричинені як внутрішнім розвитком, так і реформаторськими ініціативами імперського уряду. Одним з результатів внутрішнього розвитку стало виокремлення з козацького загалу старшинського прошарку, який поступово перетворився на замкнену групу земельної аристократії з виразним відчуттям власної соціальної окремішності [83, с. 215-217]. Хоча для рядових козаків можливості отримати нижні старшинські чини зберігались протягом усього періоду існування слобідських полків, поділ на старшину та рядове козацтво з часом ставав все більш відчутним. Цей поділ був визнаний і законодавчо

закріплений імперським урядом у ході реформ 60-х – 80-х рр. XVIII ст., внаслідок яких колишня слобідська старшина була зрівняна в правах з російським дворянством.

Ключове значення для формування козацького стану слобідських полків мали реформи імперського уряду кінця XVII – початку XVIII ст. У 1699-1700 рр. з метою підвищення ефективності козацької служби був запроваджений поділ на козаків-компанійців, які мали нести військову службу та брати участь у бойових діях, та козаків-підпомічників, які зобов'язувались утримувати компанійців, тобто забезпечувати їх усім необхідним для несення військової служби. Чисельність козаків-компанійців для всіх п'яти слобідських полків була визначена у 3500 чоловік, натомість чисельність підпомічників не регламентувалась [11, с. 91-92; 83, с. 142]. У 1706-1708 рр. у більшості міст Слобідської України була скасована воєводська адміністрація, а торгівельно-ремісниче населення міст було підпорядковане владі козацької старшини й зараховане до козацького стану, насамперед до категорії підпомічників [83, с. 142]. Саме внаслідок цих реформ козацтво стало найчисленнішою категорією населення регіону. Причому більшість міщан та цехових, які були зараховані до козацтва у 1706-1708 рр., не несли військової служби, а як і раніше, продовжували займатись торгівельно-ремісничою діяльністю або сільським господарством і лише утримували власним коштом козаків-компанійців.

Важливі кроки в напрямку скасування автономії слобідських полків були зроблені імперським урядом у 30-х рр. XVIII ст. У результаті діяльності комісії під керівництвом князя Олексія Шаховського, направленої до регіону імператрицею Анною Іоанівною, адміністративні повноваження слобідської старшини були значно обмежені, а козацька служба значною мірою реорганізована за зразком російських регулярних підрозділів [86, с. 126-137]. У ході реформ 30-х рр. XVIII ст. була збільшена чисельність козаків-компанійців – до 4200 чоловік в усіх п'яти

полках. У кожному полку також створювались регулярні драгунські роти, які формувались за рахунок козаків-компанійців. Натомість підпомічники обкладались постійним податком – 39,75 копійок на рік, частина якого йшла на утримання козаків-компанійців, а частина – до державної казни [29, с. 168].

Реформи 30-х рр. XVIII ст. викликали значне незадоволення та спротив з боку слобідського населення, й у 1743 р. імператриця Єлизавета Петрівна скасувала більшість цих нововведень і підтвердила традиційні привілеї слобідських полків. Втім, уже в 1746 р. згідно з указом Воєнної колегії був створений Слобідський гусарський полк, до складу якого увійшли колишні солдати регулярних рот, а також козаки-компанійці. Козаки-підпомічники були обкладені спеціальним податком у розмірі 19,75 копійок на рік на утримання гусарського полку [29, с. 168].

Нова спроба скасувати автономію слобідських полків і регуляризувати козацьку військову службу була зроблена вже в період правління імператриці Катерини II. Приводом для втручання імперського уряду в слобідські справи стали подані у 1762 р. до Сенату скарги сотника Острогоського полку Прокопа Коневецького на зловживання старшин слобідських полків, які викликали «разоренія» та «непорядки» в регіоні [87, с. 144-146].

Комісія, очолена гвардійським секунд-майором Євдокимом Щербініним, яка за наказом Катерини II займалася вивченням ситуації у слобідських полках у 1762-1764 рр., дійшла висновку, що головними причинами «непорядков» у Слобідській Україні були неефективність існуючої в регіоні системи управління та серйозні недоліки в організації козацької військової служби [87, с. 153]. Аналогічних висновків дійшла і комісія Сенату, до складу якої входили Нікіта Панін, Адам Олсуф'єв та Яків Шаховської. Сенатська комісія підготувала доповідь, в якій пропонувалося скасувати козацьку військово-адміністративну систему, що існувала в слобідських полках, утворивши натомість губернську

канцелярію, яка мала б діяти згідно загальноросійських законів [87, с. 153; 112, № 12293, с. 1003-1004]. Замість помісних козацьких полків пропонувалося створити регулярні гусарські, колишня старшина мала отримати чини «Табелі про ранги», що фактично означало інтеграцію до загальноімперського дворянського стану, а козаків-компанійців та підпомічників пропонувалося перейменувати на військових обивателів, обкласти подушним податком і зобов'язати до служби у новостворених гусарських полках [113, № 12397, с. 134]. Катерина II, яка вбачала головну причину «непорядков» у слобідських полках у «смішанномъ правленіи воинскомъ с гражданскимъ» та «тягостномъ содержаніи и бесполезности тамошней козачей службы», своїми рішеннями від 16 грудня 1764 р. і 20 травня 1765 р. затвердила всі пропозиції комісії Сенату [112, № 12293, с. 1004; 113, № 12397, с. 136; № 12440, с. 194].

Скасування автономії слобідських полків й утворення Слобідсько-Української губернії, яка мала управлятися відповідно до загальноімперських законів, стало одним із перших кроків реформаторської діяльності Катерини II, кінцевою метою якої була побудова централізованої та «добре впорядкованої» держави. Імператриця, яка перебувала під значним впливом ідей камералізму, а також французького та англійського просвітництва, хотіла максимально розширити продуктивний потенціал імперського суспільства і досягти найбільш ефективного використання всіх наявних ресурсів, що дозволило б покращити духовний та матеріальний добробут населення і, таким чином, підвищити могутність всієї держави [205, pp. 94-95]. Шляхом до цієї мети було впровадження практик «добре впорядкованої поліцейської» держави, які передбачали активне втручання державної влади в усі сфери суспільного життя і були апробовані у XVII – першій половині XVIII ст. у німецьких князівствах. Забезпечити державне регулювання і контроль повинні були ефективні закони, що мали засновуватися не на традиції, а на засадах раціоналізму, а також розгалужений бюрократичний апарат, який

мав чітко виконувати розпорядження монарха та уряду [204, pp. 1221-1231]. Автономні регіони, які мали власні адміністративні системи та закони, таким чином, суперечили принципам «добре впорядкованої» держави, яка, навпаки, передбачала поглиблення уніфікації та централізації. Відповідно, скасування автономії слобідських полків, Гетьманщини та балтійських провінцій, а також реформування всієї імперської системи державного управління, розглядалися Катериною II як ключові кроки у напрямку побудови «добре впорядкованої» та централізованої держави [202, p. 81].

Зазначимо, що для Катерини II пріоритетом була саме інституціональна уніфікація, тобто запровадження законів, які мали регулювати найважливіші сфери життя суспільства (економіку, освіту та культуру, охорону правопорядку, військо тощо) і поширюватися на всю територію імперії, а також створення єдиної системи державного управління, яка повинна була стежити за виконанням законів та оперативно втілювати в життя рішення центрального уряду. Проте інституціональна уніфікація не передбачала досягнення соціальної однорідності. Катерина II була прибічницею збереження станової системи, і протягом її правління були зроблені важливі кроки у напрямку зміцнення та модифікації станової системи в Російській імперії [197, p. 20]. Імператриця вважала, що поділ суспільства на окремі категорії, кожна з яких користується певним набором прав та обов'язків і виконує власну суспільну функцію, є нормальним і природним. Головне, щоб ці права та обов'язки були чітко визначені державною владою, і держава виступала верховним арбітром у відносинах між різними станами. При цьому, кількість станів та їх склад могли змінюватися залежно від потреб конкретної ситуації.

Скасовуючи автономію слобідських полків, імператриця та її оточення не ставили за мету уніфікацію соціальної структури населення регіону у відповідності з загальноросійською. Пріоритетами були

поширення на Слобідську Україну загальноімперської системи державного управління і регуляризація військової служби. Скасування слобідського козацтва як окремого стану було пов'язано з характерним для середньовіччя і ранньомодерного періоду уявленням про те, що кожен стан має виконувати власну суспільну функцію [195, р. 4]. З перетворенням козацьких полків на гусарські зникла потреба у військовій козацькій службі і, відповідно, поставало питання про доцільність подальшого існування слобідського козацтва як окремого стану суспільства. У доповіді комісії Сенату, як і в маніфесті Катерини II від 28 липня 1765 р., скасування слобідського козацтва пояснювалося тим, що «...уже казачья служба... переформирована на другое регулярное основание, по чему и казачьяго звания быть не прилично» [113, № 12397, с. 134; № 12440, с. 195]. Втім, варто зазначити, що Катерина II не була послідовною у цьому питанні: після скасування на початку 1780-х рр. автономії Гетьманщини і перетворення козацьких полків на регулярні карабінерські, козацтво колишньої Гетьманщини продовжило своє існування як окремий стан імперського суспільства.

Комісія Сенату, спираючись на рекомендації комісії Є. Щербініна, прийняла рішення про утворення з колишніх слобідських козаків-компанійців і козаків-підпомічників нової соціальної категорії – «військових обивателів». Сам термін «військові обивателі» вперше вживається в інструкції Катерини II слобідському губернатору Є. Щербініну від 6 липня 1765 р. [113, № 12430, с. 181]. Проте про перетворення слобідських полкових і сотенних містечок, основне населення яких становили козаки-компанійці та підпомічники, козацькі родичі та підсусідки, на державні військові слободи, йшлося вже в доповіді комісії Сенату, затвердженій Катериною II 20 травня 1765 р. [113, № 12397, с. 134]. Важливо підкреслити, що комісія Сенату пішла саме на утворення нової соціальної категорії, відмовившись від зарахування колишніх слобідських козаків до одного зі станів, що вже існували у

внутрішніх російських губерніях. Скасувавши адміністративну автономію Слобідської України і перетворивши козацькі полки на гусарські, імперська влада водночас зберегла основні соціально-економічні привілеї слобідського козацтва та старшини, що мало стати запорукою якщо не підтримки, то принаймні нейтрального ставлення слобідського населення до здійснюваних перетворень. Саме збереження частини станових привілеїв колишнього слобідського козацтва (права на вільне володіння займанщинними землями, на вільне та безмитне винокуріння, на вільну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність) обумовило необхідність утворення соціальної категорії військових обивателів. Привілеї, підтвержені Катериною II у маніфесті від 28 липня 1765 р., визначили специфічний правовий статус і стану окремішність військових обивателів у перші десятиріччя після скасування автономії.

2.2. Правове становище військових обивателів

Правове становище військових обивателів було визначене комплексом правових актів: доповідями Комісії Сенату від 16 грудня 1764 р. і 20 травня 1765 р., інструкцією Катерини II слобідському губернатору та губерньській канцелярії від 6 липня 1765 р., маніфестом Катерини II з приводу утворення Слобідсько-Української губернії від 28 липня 1765 р., а також інструкцією Слобідсько-Української губерньської канцелярії комісарам 1766 р. [14, с. 295-316; 112, № 12293, с. 1003-1007; 113, № 12397, с. 133-136; № 12430, с. 181-187; № 12440, с. 194-195]. Нова соціальна категорія мала утворюватися за рахунок колишніх козаків-компанійців, козаків-підпомічників, козацьких родичів та підсусідків, які обкладалися подушним податком та зобов'язувалися до служби в новоутворених слобідських гусарських полках. Таким чином, військові обивателі потрапляли до категорії «непривілейованих» або «податних» станів імперії і відразу відокремлювалися від козацької старшини, представники якої звільнялися від сплати подушного податку й у

переписах другої половини 60-х–70-х рр. XVIII ст. позначалися найчастіше як «колишня козацька старшина».

Розмір подушного податку, який від 1765 р. сплачували військові обивателі, був безпосередньо пов'язаний із привілеєм на вільне та безмитне винокуріння. Якщо військовий обиватель користувався цим привілеєм, то розмір його податку становив 95 коп. на рік, якщо ж він проживав у населеному пункті, де вільне винокуріння було заборонене, то мав сплачувати лише 85 коп. на рік [113, № 12430, с. 181]. Абсолютна більшість військових обивателів користувалася правом вільного винокуріння і сплачувала податок у розмірі 95 коп. За даними 1785 р., у Харківському намісництві проживало 129686 осіб чоловічої статі військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння, і лише 8046 осіб чоловічої статі, які проживали на землях, де вільне винокуріння було заборонене [105, с. 70]. Приблизно таке саме співвідношення зберігалось протягом усього досліджуваного періоду. Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. розмір подушного податку для військових обивателів було збільшено – обивателі, які користувалися правом вільного винокуріння, мали відтоді сплачувати 1 крб. 20 коп. на рік, а позбавлені цього права – 1 крб. на рік [117, № 15724, С. 910].

Розмір податку, який сплачували військові обивателі, відрізнявся як від розміру подушного податку слобідських підданих селян (60 коп. на рік у 1765-1782 рр. і 70 коп. – з 3 травня 1783 р.), так і від розміру подушного податку державних селян та однодворців (70 коп. на рік). Але останні, окрім подушного, сплачували також державний оброк, який коливався в розмірі від 1 до 3 крб. на рік залежно від категорії державних селян [98, с. 91].

Важливо підкреслити, що у 60–90-х рр. XVIII ст. військові обивателі не сплачували оброк і, відповідно, зарахування їх на цій підставі до державного селянства є неправомірним. Твердження ж окремих дослідників, зокрема, Т.І. Лазанської [79, с. 6-7] про те, що від 1783 р.

військові обивателі були зобов'язані сплачувати оброк, засноване, ймовірно, на хибному прочитанні деяких положень указу Катерини II від 3 травня 1783 р. У тій частині цього указу, що стосувався Слобідської України, зазначалося, що розмір подушного податку для військових обивателів, які користувалися правом винокуріння, відтепер має становити 1 крб. 20 копійок, для позбавлених цього права – 1 крб. [117, № 15724, с. 910]. Слобідські селяни «казенного відомства» (тобто економічні, виморочні тощо) мали тепер сплачувати подушний податок у розмірі 70 копійок на рік, а також «замість робіт і різних зборів поміщицьких» сплачувати оброк – 1 крб. на рік [117, № 15724, с. 910]. Отже, як бачимо, військові обивателі чітко відокремлювалися від державних селян за характером і сумою платежів. У цьому ж указі зазначалося, що «малоросіяни» і «черкаси», які проживають на великоросійських землях разом із великоросійськими державними чи поміщицькими селянами, мають сплачувати такі ж самі податки, що й великоросіяни [117, № 15724, с. 910]. Щоб втілити в життя цю частину указу Катерини II і встановити точні розміри податків, Харківське намісницьке правління мало визначити кількість слобідських військових обивателів та державних селян, які проживають на «великоросійських» землях. Намісницьке правління доручило вирішення цієї справи Харківській казенній палаті, а остання зобов'язала повітові суди намісництва визначити, які землі у підпорядкованих їм повітах є «великоросійськими», а які «малоросійськими» [186, оп. 1, спр. 61, арк. 1 зв.]. Отже, рішення з цього питання приймалися повітовими судами і були затверджені до виконання підсумковою резолюцією Казенної палати від 16 грудня 1784 р. [186, оп. 1, спр. 61].

Принципом, що був покладений в основу рішень повітових судів і казенної палати, стало розрізнення між «четвертними» землями, що були отримані в XVII ст. у винагороду за службу російськими служилими людьми, які у 20-х рр. XVIII ст. утворили категорію однодворців, і

жалуваними землями, що належали колишнім слобідським козацьким полкам. Перші повітовими судами визначались як «великоросійські», а другі – як «малоросійські». Поряд з терміном «малоросійські» вживались також означення «слобідські» і «жалувані козацькі».

Наприклад, у рішенні Харківського повітового суду щодо слобід Васищева, Руська Лозова, Малі Проходи і Великі Проходи, Шубине і Кірсанове зазначалось: «Показанные селения по изысканию суда... есть поселены действительно на великороссийской земле бывшей Белгородской губернии Шубина, Кирсанова и Васищева в Чугуевскомъ уезде в Удском стану, а села Русская Лозовая, Малые и Большие Проходы Белгородского уезду в Коренскомъ стану и дачи темъ селениямъ даны Шубиной Кирсановой и Васищевой по писцовымъ 155 и 165 годовъ города Чугуева книгамъ письма стольникомъ и воеводой князя Якова Волконского по особымъ выписямъ 7163, 7170, 7173 и 7193 годовъ исъ техъ же чугуевскихъ дачъ разнымъ чугуевскимъ детямъ боярскимъ, а села Лозовой, Большихъ и Малыхъ Проходовъ.... боярскимъ детямъ, что ныне есть однодворцы» [186, оп. 1, спр. 61, арк. 1]. У рішенні Чугуївського повітового суду з приводу слободи Салтів, у якій проживали військові обивателі, зокрема, зазначалось: «Хотя съ первой ведомости и показанъ оной Салтовъ на великороссийской земле то учинено единственно из того, что никакихъ документовъ по бывшей воеводской канцелярии не отыскалось, а поелику войдя во изыскание теперь находитъ нетъ обстоятельствъ, то и не можетъ по онымъ утверждать того, чтобы Салтовъ состоялъ на великороссийской земле ибо оной поселение свое имеетъ точно по жалованной по выписи 1705 года земле с коей по привиллегиямъ бывшихъ слободскихъ полковъ козацька служба происходила до переформирования оныхъ полковъ въ гусарские... которая [земля – В. С.] в писцовую дачу определяема и в четвертную меру полагаема не была, а почитаетца въ числе жалованныхъ слободскимъ полкамъ земель» [186, оп. 1, спр. 61, арк. 13 зв. - 14]. Зазначимо, що основна частина військових

обивателів Слобідської України проживала саме на жалуваних землях колишніх козацьких полків. Військові обивателі, які проживали на четвертних землях, становили лише незначний відсоток від усього населення, а земельні ділянки там отримали передусім шляхом купівлі у росіян-однодворців.

Підсумкова резолюція Казенної палати містить перелік населених пунктів, розташованих на «великоросійських» землях, й де, крім росіян, проживали українські військові обивателі та економічні селяни [186, оп. 1, спр. 61, арк. 53-57]. У цьому переліку показані, поза сумнівом, не всі населені пункти Харківського намісництва, що були розташовані на четвертних землях, а лише ті з них, у яких поруч з росіянами проживали українці. У Харківському повіті – село Борове, у якому проживали 2 особи чоловічої статі військових обивателів. У Чугуївському повіті – місто Чугуїв, села П'ятницьке, Заровне, Лаптеве, Кам'яна Яруга, Тетлега, Поди, Веденське, Тернове, Кірсанове, Шубине, у яких проживало 549 осіб чоловічої статі військових обивателів. У Вовчанському повіті – села Муром, Огурцове, Приліпка, Ізбицьке, Стариця і Зибарівка, у яких проживало 67 осіб чоловічої статі військових обивателів і 639 осіб економічних селян українців. У Золочівському повіті – села Руська Лозова, Малі Проходи, Великі Проходи і Журавлівка, у яких проживало 224 особи чоловічої статі військових обивателів. У Хотмизькому повіті – села Тополі і Трефілівка, слободи Покровка і Підмонастирська, а також хутір Пристенський, у яких проживала 581 особа чоловічої статі економічних селян. У Білопільському повіті – село Попів Лежич, у якому проживало 244 особи чоловічої статі економічних селян. У Сумському повіті – село Вир і слобідка Вир, у яких проживало 6 осіб чоловічої статі економічних селян.

Щодо п'яти населених пунктів Харківського намісництва, з приводу яких від початку не було зрозуміло, на яких землях вони розташовані, повітовими судами і Казенною палатою було прийняте наступне рішення:

«... слободы Ямная, Алешня, бывшей городъ Салтовъ, слобода Гайворонъ и Козинка, какъ уездными судами найдены, такъ и въ томъ правительствующаго сената 782 года генваря от 27 указа явствуесть, находящимися поселеніями на малороссийскихъ земляхъ и особыми округами отъ великороссийскихъ отмежеванными, но только единственно подъ запрещеніемъ винокурения состоятъ» [186, оп. 1, спр. 61, арк. 54 зв.].

Військовим обивателям, які проживали на четвертних землях, було запропоновано або залишатись там же і сплачувати податки у тому ж розмірі, що й місцеві однодворці, або переселятись на вільні землі з фонду колишніх слобідських козацьких полків. Як свідчать матеріали Казенної палати, більшість військових обивателів погодились на переселення, як, наприклад, усі 144 особи чоловічої статі обивателів, які мешкали у Чугуєві [186, оп. 1, спр. 61, арк. 13 зв.]. Лише у поодиноких випадках колишні слобідські козаки виявляли бажання залишитися на попередньому місці проживання, як, наприклад, Фома і Констянтин Бондарєви разом з сім'ями (5 осіб), які мешкали в селі Журавлівка Золочівського повіту, які вирішили «...при матери своей остатца на той покупной ею земле и платитъ однадворческій окладъ и всякіе врьдъ съ ними тягости отбывать» [186, оп. 1, спр. 61, арк. 41 зв.]. Економічним селянам переселення зазвичай не пропонувалось, а розмір їхнього оброку було збільшено з 1 до 3 крб. на рік [186, оп. 1, спр. 61, арк. 46, 56 зв.].

Таким чином, у 1765-1796 рр. XVIII ст., тобто в період правління Катерини II, військові обивателі сплачували лише подушний податок, і з точки зору оподаткування були чітко відокремлені від різних категорій державних селян. Сплачувати оброк військові обивателі розпочали у 1798 р. Обкладання військових обивателів оброком стало частиною ширшої політики уряду Павла I, спрямованої на збільшення державних доходів шляхом підвищення податків та ліквідації податкових пільг. Указом від 18 грудня 1797 р. Павло I підвищив розміри подушного податку та оброку для всіх категорій державних і поміщицьких селян [120,

№ 18278, с. 847-849]. Розміри оброку відтепер були диференційовані і залежали від того, до якого з чотирьох «класів» (за термінологією указу) потрапляла губернія. Розподіл губерній за «класами» визначався рівнем розвитку промисловості та сільського господарства. Селяни, які мешкали в найбільш економічно розвинених губерніях, мали сплачувати вищий оброк. Слобідсько-Українська губернія, разом з Санкт-Петербурзькою, Псковською, Вологодською, Київською, Волинською, Малоросійською, Новоросійською, Ліфляндською, Естляндською та деякими іншими губерніями, потрапила до 3 «класу», де рівень оброку підвищувався на 1 крб. (у 1-му – на 2 крб., у 2-му – на 1,5 крб., а у 4-му – на 50 коп.) [120, № 18278, с. 848-849].

Цей указ Павла I був застосований і щодо військових обивателів. Відповідно, від початку 1798 р. військові обивателі сплачували окрім подушного податку також оброк у розмірі у розмірі 3 крб. Важливо підкреслити, що в даному разі мета імперського уряду та слобідської губернської влади полягала не в зрівнянні військових обивателів у правовому становищі з державними селянами, а у збільшенні державних доходів, що досягалось шляхом ліквідації податкових пільг, а також запровадженням нових та підвищенням уже наявних податків для різних категорій населення. Так, цим же указом підвищувався розмір податку для купецтва (з 1% до 1,25% від суми оголошеного капіталу), а також запроваджувався новий податок з дворянських маєтків на утримання адміністративних та судових установ губернії [120, № 18278, с. 847-848]. Проте, якщо розглядати цю ситуацію з юридичної точки зору, то обкладання військових обивателів оброком означало зарахування їх до державного селянства [49, с. 23-27]. Тому, саме 1798 р. можна вважати однією з найважливіших хронологічних меж в процесі інтеграції військових обивателів до імперського суспільства.

Водночас, слід пам'ятати, що в той період російське державне селянство було досить неоднорідною категорією і зберігались певні

відмінності як у розмірах подушного податку та оброку, так і в правовому становищі, між різними групами (чорносошними, економічними, виморочними, однодворцями тощо) всередині цієї категорії. Правове становище та розміри оподаткування різних категорій державного селянства були остаточно уніфіковані протягом перших десятиріч XIX ст. в ході адміністративних та фіскальних реформ імперського уряду.

У другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. соціальна окремішність військових обивателів визначалась також специфічним набором прав та обов'язків. Причому найбільше значення для виокремлення військових обивателів як окремого стану імперського суспільства мала низка специфічних прав та привілеїв. Натомість повинності, що покладались у той період на обивателів, були насамперед спільними з іншими «податними» категоріями населення імперії.

У 1765 – 1798 рр. на військових обивателів покладалась ціла низка натуральних повинностей. Однією з найобтяжливіших повинностей був обов'язок нести службу в новоутворених п'яти гусарських полках: Харківському, Сумському, Охтирському, Ізюмському та Острогозькому. Спершу, в 1765 р., полки були сформовані на основі солдат та офіцерів Слобідського гусарського полку, окремих ескадронів Чорного, Молдавського та Грузинського гусарських полків і поповнені за рахунок слобідських військових обивателів і підданих селян [29, с. 204]. У 1766-1768 рр. ці полки поповнювалися винятково за рахунок військових обивателів, а від 1769 р. – і за рахунок слобідських підданих селян [5, с. 21]. Важливо підкреслити, що у 1765–1795 рр. з військових обивателів формувалися лише слобідські гусарські (згодом – легкокінні) полки, й на обивателів не поширювалася дія загальноімперських рекрутських наборів. На відміну від внутрішніх російських губерній, де термін служби становив 25 років, термін служби для військових обивателів був визначений у 15 років. Якщо військовий обиватель відслужив 15 років, то він звільнявся зі служби і надалі не обкладався подушним податком, хоча його діти

залишалися в податному стані. Якщо ж обиватель за власним бажанням вирішував продовжити службу принаймні до 20 років, то після відставки він отримував офіцерський чин і звільнення від сплати подушного податку для себе і своїх дітей [3, с. 19-20].

У надзвичайних випадках військові обивателі могли залучатися до нерегулярних військових підрозділів («ополчень»). Так сталося, наприклад, у 1774 р., коли практично всі дорослі військові обивателі чоловічої статі були зараховані до нерегулярних військових підрозділів, які в разі потреби мали виступити проти повстанців Омеляна Пугачова [179, оп. 2, спр. 1075, арк. 1-282]. Проте повстання було придушене регулярними військами, й ополчення незабаром було розформоване.

Численні воєнні кампанії другої половини 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. змушували імперський уряд постійно збільшувати обсяги рекрутських наборів у внутрішніх російських губерніях, що спричинило значне незадоволення та спротив населення. Шукаючи нові резерви для поповнення регулярної армії, Катерина II указом від 6 жовтня 1795 р. поширила дію загальноімперських рекрутських наборів на територію Слобідської України та колишньої Гетьманщини [119, № 17393, с. 804]. Відтепер військові обивателі мали постачати рекрутів не лише до слобідських гусарських полків, а й до інших підрозділів російської регулярної армії на тих самих умовах, що й інші «податні» категорії населення імперії. Єдиною поступкою, що була зроблена Катериною II, стало збереження терміну служби для військових обивателів та козаків колишньої Гетьманщини — 15 років [119, № 17393, с. 804].

Поширення на військових обивателів рекрутської повинності стало важливим кроком у напрямку скасування особливого правового статусу обивателів і зрівняння їх у правовому відношенні з іншими «податними» категоріями населення імперії, зокрема, з державними селянами.

Окрім рекрутської повинності, на військових обивателів покладалося також несення низки інших натуральних повинностей, більшість із яких збереглася ще з часів існування слобідських полків. Для Московської держави XVI-XVII ст., як і для Російської імперії XVIII ст., було характерне існування великої кількості натуральних повинностей, що покладалися насамперед на податні верстви населення. Обсяг і характер цих повинностей у більшості випадків не був чітко визначений на законодавчому рівні, а натомість довільно визначався центральною або місцевою державною владою і в разі потреби змінювався [98, с. 192].

У період автономного існування слобідських полків козакі-компанійці і козакі-підпомічники несли «постійну», «підводну», «поштову», «мостову» повинності, а також використовувалися на роботах з ремонту та будівництва казенних будівель, фортець, укріплених ліній тощо. Саме ці повинності, за свідченнями самих козаків, були основним джерелом «обтяження» («отягощения») і причиною розорення козаків та залишення ними служби [9, с. 278-279]. Ситуація ще більше ускладнювалася через самовільне використання старшинами підлеглих козаків для робіт у власному господарстві. З іншого боку, окремі повинності, зокрема постійна, покладалися на всі категорії населення, включно зі старшиною і підданими селянами. У результаті на початок 60-х рр. XVIII ст. в слобідських полках склалися вкрай напружені відносини як між козацтвом і старшиною, так і між українським населенням у цілому та російською адміністрацією й імперськими військовими підрозділами, що розміщувалися в Слобідській Україні.

Відразу після скасування автономії слобідських полків нова губерньська влада на чолі з губернатором Є. Щербініним намагалася обґрунтувати позитивний характер перетворень насамперед тим, що відтепер будуть чітко визначені розміри грошових податків і натуральних повинностей, а також припинені зловживання представників цивільної та військової влади. У резолюції Слобідсько-Української губерньської

канцелярії від 4 жовтня 1765 р. зазначалося, що представники цивільної та військової адміністрації не мають вимагати від населення будь-яких робіт або провіанту для гусарських полків без оплати, також заборонялося використовувати військових обивателів для будівництва стаєнь та інших будівель для гусарських полків, а також наказувалося швидко реагувати на скарги обивателів щодо зловживань цивільних та військових службовців та давати постраждалим «справедливое удовлетворение» [29, с. 205]. В інструкції Слобідсько-Української губернської канцелярії комісарам на початку 1766 р. ще раз підтверджувалося, що будь-яке використання військових обивателів, їхньої худоби та майна на потреби гусарських полків або представників цивільної влади можливе лише за умови грошової компенсації, комісарам наказувалося захищати населення від зловживань військових, а також заборонялося використовувати працю обивателів для власних потреб або потреб інших представників цивільної адміністрації [14, с. 301-302]. Заборонялося також стягнення з військових обивателів будь-яких інших грошових податків окрім подушного [14, с. 298]. Єдиною натуральною повинністю, про яку окремо згадувалося у «комісарській інструкції», була «мостова», тобто обов'язок військових обивателів ремонтувати мости, перевози та греблі в межах їхніх населених пунктів «власним коштом» [14, с. 314].

Втім, на практиці ситуація з натуральними повинностями, що покладалися на військових обивателів, у перші десятиріччя після скасування автономії майже не змінилася. Нестача коштів і невисока ефективність бюрократичного апарату змушували уряд і місцеву губернську владу постійно використовувати працю військових обивателів та інших категорій населення для реалізації різних державних програм та ініціатив. З іншого боку, командування слобідських гусарських полків та інших військових підрозділів, що розміщувалися в Слобідській Україні, слідуючи поширеній у внутрішніх російських губерніях практиці, намагалося перекласти справу обслуговування власних військових

підрозділів (будівництво і ремонт стаєнь та інших господарських приміщень, доставку фуражу та провіанту тощо) на місцеве населення і постійно тиснуло у цих питаннях на слобідську губернську владу.

Уже від початку 1766 р., попри попередні обіцянки губернської влади, військові обивателі були задіяні у спорудженні стаєнь для новоутворених слобідських гусарських полків [9, с. 292; 138, с. 34]. Будівництво здійснювалося власним коштом військових обивателів. Ремонт і будівництво стаєнь та інших господарських приміщень для гусарських полків протягом усього досліджуваного періоду залишалися однією з найбільш обтяжливих повинностей для обивателів.

Військові обивателі постійно залучалися до інших «казенних робіт», насамперед до перевезення фуражу та провіанту на власних підводах, а також до будівництва різних казенних будівель та укріплень. Наприклад, у грудні 1769 – лютому 1770 рр. тисячі військових обивателів та підданих селян Харківського, Мереш'янського, Валківського, Хотомлянського, Вільшанського та Липецького комісарств брали участь у роботах з ремонту Харківської фортеці. Військові обивателі й піддані селяни були змушені як доставляти до Харкова на власних підводах необхідні для ремонту матеріали (деревину, фашини, пісок, вугілля тощо), так і займатися безпосередньо ремонтними роботами. Роботи тривали близько трьох місяців, і протягом цього часу військові обивателі були змушені на кілька днів, а іноді й на кілька тижнів залишати власні домівки й господарство [9, с. 291-292]. Усі роботи здійснювалися власним коштом військових обивателів та підданих селян. Слобідсько-Українська губернська канцелярія прийняла рішення відшкодувати лише вартість деревини, що вивозилася з обивательських і монастирських лісів, а також вартість витраченого військовими обивателями та селянами вугілля та заліза [9, с. 292].

Дуже поширеним було використання на різноманітних «казенних роботах» ремісників з числа військових обивателів. Наприклад, у 1766 р.

обивателів-кравців зі сл. Межиріч викликали до Сум для шиття мундирів для солдат [91, с. 327]. У 1770 р. для ремонту губернаторського будинку в Харкові губернська канцелярія наказала прислати з шести комісарств Харківської провінції по троє теслярів. Незважаючи на те, що в даному разі робота оплачувалася, більшість теслярів незабаром самовільно залишили ремонтні роботи [9, с. 296]. У травні 1780 р. за наказом Охтирської провінційної канцелярії з Котельви до Охтирки були викликані шість теслярів з-поміж військових обивателів для ремонту адміністративних будівель [175, оп. 1, спр. 33, арк. 180]. Влітку того ж року з Котельви до Краснокутська для побудови адміністративних будівель були направлені 14 військових обивателів, а з Котельви до Охтирки для виконання «казенних робіт» надсилалися римарі та теслярі [175, оп. 1, спр. 33, арк. 182, 185, 235]. Тисячі військових обивателів з Котелевського, Липецького, Мерэф'янського, Валківського, Хотомлянського та інших комісарств використовувалися навесні 1780 р. для перевезення будівельних матеріалів і будівництва нових адміністративних будівель у зв'язку з утворенням Харківського намісництва [9, с. 296; 175, оп. 1, спр. 33, арк. 24-25, 100, 105].

Військові обивателі використовувалися на «казенних роботах» не лише в Слобідській Україні, а й у сусідніх губерніях. Наприклад, під час російсько-турецької війни у січні 1769 р. з Харківської, Ізюмської та Сумської провінцій Слобідсько-Української губернії на «казенні роботи» до Черкаська були направлені 312 військових обивателів та підданих селян [179, оп. 2, спр. 460, арк. 2, 19, 21 зв., 28, 49]. Протягом 1768-1773 рр. військові обивателі сл. Межиріч та інших населених пунктів Межиріцького комісарства надсилалися на «казенні роботи» до Бахмута, Азова, Кременчука, Таганрога, фортеці Святого Дмитрія та Олександрівської фортеці [91, с. 327, 329]. У лютому-березні 1780 р. з різних населених пунктів Сумської провінції до слободи Кам'янки Азовської губернії для розвантаження лісу були направлені 305 військових

обивателів і підданих селян. У даному разі військові обивателі та селяни мали отримати грошову платню, в залежності від кількості проведених у Кам'янці днів [178, оп. 2, спр. 122, арк. 43-44, 46].

Про обтяжливість цих повинностей свідчать часті втечі, а також високий рівень смертності військових обивателів. Зокрема, з 17 військових обивателів Межиріцького комісарства, які були відправлені на «казенні роботи» до інших губерній у 1768-1769 рр., померло 4, а втекли 8 осіб. З 30 обивателів того ж комісарства, які були відправлені на роботи у 1770 р., померли 9 і втекли 6 осіб. У 1771 р. на «казенні роботи» були відправлені 13 осіб, з яких померли – 9 [91, с. 329].

Військові обивателі разом із їхньою власною худобою також постійно використовувалися для перевезень казенної солі, деревини, фуражу, провіанту тощо. У досліджуваний період «підводна» повинність зазвичай оплачувалася, проте, часто неадекватно виконаній роботі та зі значним запізненням [9, с. 292; 137, с. 24; 175, оп. 1, спр. 33, арк. 24-25, 100, 176-180; 178, оп. 2, спр. 122, арк. 43-46; 180, оп. 1, спр. 204, арк. 1].

Іншою натуральною повинністю, що збереглася ще з часів існування слобідських полків, була так звана «поштова». У 30-х – першій половині 60-х рр. XVIII ст. «поштова» повинність, тобто обов'язок доставки пошти, а також перевезень у межах території певного полку осіб, які мали видані органами державної влади «подорожні», покладалася на козаків-підпомічників, їхніх родичів і підданих селян. Відразу по скасуванню автономії губерньська влада зробила спробу перекласти виконання «поштової» повинності на новоутворені слобідські гусарські полки. Наприкінці 1765 р. Слобідсько-Українська губерньська канцелярія, спираючись на розпорядження Катерини II, розробила проект, який передбачав, що поштові перевезення мають здійснюватися слобідськими гусарськими полками з використанням полкових коней [9, с. 298; 113, № 12430, с. 188]. Це нововведення відразу зустріло спротив з боку командування гусарських полків, представники якого стверджували, що

покладання «поштової» повинності на гусарів є «образливим для честі військового стану» [9, с. 298-299]. Попри ці протести, гусарська пошта почала діяти від 1 січня 1766 р., але проіснувала недовго – вже від початку 1767 р. обов'язок утримувати губернську пошту був знову покладений на військових обивателів і підданих селян [9, с. 298-299].

На утримання пошти військові обивателі у другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. сплачували щороку по 5 коп. з кожної особи чоловічої статі, а піддані селяни – по 3 коп. [9, с. 299]. На початку 1780-х рр. розмір цього податку для військових обивателів у Харківському намісництві становив 6 коп., а в Воронежському намісництві – 4 коп. на рік [103, с. 17; 105, с. 63;]. На ці гроші губернська канцелярія наймала утримувача пошти, який зобов'язувався протягом року здійснювати всі необхідні поштові перевезення в межах певного комісарства або повіту губернії. Коні військових обивателів могли використовуватися для перевезення пошти або осіб, які мали «подорожні», лише у випадку, коли всі поштові коні вже були зайняті [9, с. 299-300]. Втім, такі випадки траплялися досить часто, і обивателі скаржилися, що їхні коні постійно використовуються для потреб пошти, внаслідок чого вони несуть великі збитки [9, с. 299-300; 138, с. 23-24; 175, оп. 1. спр. 33, арк. 176-177].

Зазначимо, що в перші роки після скасування автономії поштова повинність покладалася лише на військових обивателів окремих міст регіону, зокрема Харкова та Сум, де на той час вже існували поштові станції, а також на обивателів, які мешкали у населених пунктах, розташованих вздовж великих трактів. Щоб полегшити становище військових обивателів, які мешкали у селах та містечках, розташованих вздовж великих шляхів, харківський та воронезький генерал-губернатор Дмитро Норов у жовтні 1783 р. наказав звільнити ці населені пункти від несення «постійної» повинності [178, оп. 2. спр. 504, арк. 5]. З іншого боку, поштові станції з часом засновувалися також і в інших містах регіону. Зокрема, у 1778 р. була відкрита поштова станція в Охтирці, й Охтирське

комісарське правління вирішило обкласти місцевих військових обивателів спеціальним податком на утримання пошти, за зразком Харкова та Сум. Це викликало спротив охтирських військових обивателів, які 28 серпня 1778 р. подали до Охтирської провінційної канцелярії скаргу на незаконні дії комісарського правління [183, оп. 1, спр. 492, арк. 15]. Провінційна канцелярія, не заперечуючи в принципі обов'язок військових обивателів утримувати новоутворену поштову станцію, визнала дії комісарського правління неправомірними, оскільки згідно з інструкцією Слобідсько-Української губернської канцелярії комісарам 1766 р. заборонялося збирати з військових обивателів будь-які інші грошові податки, окрім подушного [183, оп. 1, спр. 492, арк. 15]. У рішенні Охтирської провінційної канцелярії також зазначалося, що податок на утримання пошти може бути запроваджений лише в тому разі, якщо самі охтирські обивателі на зборах громади дадуть на це згоду [183, оп. 1, спр. 492, арк. 15 зв.]. Ця ситуація ще раз підтверджує те, що у 1760 – 1790-х рр. характер і обсяг натуральних повинностей військових обивателів не був чітко визначений на законодавчому рівні, й губернська влада, вимагаючи від обивателів виконання певних натуральних повинностей, часто керувалася у своїх діях не законодавчими актами, а посилялася на певні традиційні для Російської імперії практики, що відкривало широкі можливості для зловживань і спричиняло численні конфліктні ситуації.

У перші роки після скасування автономії практично без змін залишилася також ситуація з так званою «мостовою» повинністю. У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. військові обивателі продовжували власним коштом ремонтувати, а в разі потреби й будувати нові мости та перевози у межах своїх населених пунктів [138, с. 12, 24; 91, с. 327; 179, оп. 2, спр. 945, арк. 1]. В окремих випадках, як-от при будівництві нового мосту у Харкові (ймовірно, через річку Харків) у 1770 р., до робіт долучалися не лише мешканці того населеного пункту, де відбувалося будівництво, а й військові обивателі з сусідніх комісарств [9, с. 293].

Певні зміни у цій сфері відбулися лише на початку 80-х рр. XVIII ст. Після створення Харківського намісництва у 1780 р. Експедиція державних доходів стала виділяти Харківському намісницькому правлінню 469 крб. щорічно для ремонту і будівництва мостів і перевозів [186, оп. 1, спр. 42, арк. 18]. Намісницьке правління, у свою чергу, мало розподіляти ці гроші між окремими населеними пунктами. Втім, ця сума була явно недостатньою й покривала лише частину витрат військових обивателів. До того ж і в 80-90-х рр. XVIII ст. витрати відшкодовувалися далеко не завжди, а часто зі значним запізненням. Наприклад, військові обивателі Ізюма, які у 1782-1783 рр. ремонтували п'ять ізюмських мостів, отримали від намісницького правління відшкодування у розмірі 99 крб. лише у лютому 1784 р. [186, оп. 1, спр. 42, арк. 18]. Не вирішувало проблему й виділення на ремонт мостів і перевозів частини сум, які міські думи, починаючи від 1784 р., щорічно отримували від винного відкупу. Витрати військових обивателів на ремонт та побудову мостів все одно часто повністю не відшкодовувались, внаслідок чого вони відмовлялися виконувати «мостову повинність». Така ситуація склалась, зокрема, на початку 90-х рр. XVIII ст. в Сумах. У 1793 р. сумські військові обивателі у своїй скарзі до Харківської казенної палати зазначали, що у зв'язку з тим, що більшість сумських мостів є дуже старими, вони вимагають постійного ремонту, витрати на який цим обивателям не відшкодовуються повністю. Військові обивателі, посилаючися на указ Катерини II від 26 вересня 1780 р. (яким заборонялися будь-які не визначені на законодавчому рівні повинності і податки, та наказувалося на «казенні роботи» залучати лише добровольців, які мають отримувати платню), просили звільнити їх від виконання «мостової» повинності у зв'язку з великим «отягощенням» [41, оп. 1, спр. 2, арк. 23-24]. Казенна палата звільнила військових обивателів від виконання «мостової» повинності, й кілька років мости в Сумах ремонтувалися коштом Харківського намісницького правління і Слобідсько-Української губернської канцелярії (ймовірно, найманими

робітниками). Втім, уже в 1798 р. обов'язок ремонту мостів і перевозів був знову покладений на військових обивателів та на інших мешканців міста, що спричинило тривалі конфлікти між губернською владою та населенням Сум [41, оп. 1, спр. 2, арк. 23-29].

Чи не найбільше скарг та конфліктних ситуацій у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. спричиняла «постійна» повинність, тобто обов'язок утримувати у власних домівках солдат та офіцерів регулярної армії. «Постійна» повинність була єдиною натуральною повинністю, що покладалася на всі категорії населення, включно з дворянством та духовенством.

Тягар «постійної» повинності лягав насамперед на військових обивателів, які мешкали у містах та містечках, оскільки саме там зазвичай квартирували підрозділи регулярної армії. Наприклад, у 1767 р. в Сумській провінції Слобідсько-Української губернії регулярні частини російської армії (Сумський та Орловський гусарський полки) мали постійну дислокацію лише в м. Суми, а в Острогозькій провінції дислокувався Острогозький гусарський полк, солдати та офіцери якого були розміщені на квартирах у м. Острогозьк та в містечках Бирючому, Тростянці та Уриві [138, с. 37-38, 49].

Найбільший тягар ліг на мешканців Харкова, де, окрім Харківського та Борисоглібського гусарських полків, розміщувалося також командування Другої армії [9, с. 303-304]. Досить типовими були випадки, коли військові квартирували в домівках обивателів кілька років поспіль, а самі господарі на цей час були змушені переселятися у власні хутори, які знаходилися поза межами міста [138, с. 23]. Ситуацію ще більше ускладнювало те, що обивателі були зобов'язані постачати військовим, які в них квартирували, дрова для опалення будинків. Витрати за купівлю деревини, яка в Слобідсько-Українській губернії коштувала досить дорого, не компенсувалися. За підрахунками депутата від Харкова до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. Іллі Черкеса, власник будинку,

зайнятого «постоем», мав витратити на дрова для квартирантів від 18 до 21 крб. на рік, що набагато перевищувало розмір подушного податку, який мали сплачувати військові обивателі [138, с. 34].

Попри всі численні скарги й прохання військових обивателів та представників інших категорій населення скасувати «постійну» повинність, а також намагання губернської влади та органів міського самоврядування захистити цивільне населення від зловживань військових, на практиці у 70-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. ситуація мало змінилася і «постійна» повинність продовжувала бути постійним джерелом конфліктів та напруги в регіоні [9, с. 301-308].

На військових обивателів, які мешкали в містах, покладалася також так звана «поліцейська» повинність, тобто обов'язок постачати десятських та соцьких, які під керівництвом комісара, а від 1780 р. – городничого мали стежити за порядком у місті, а також використовувалися як вартові та розсильні. У досліджуваній період військові обивателі зазвичай мали рекрутувати одного десяцького або соцького з кожних п'ятнадцяти дворів міста на термін служби від кількох місяців до одного року [9, с. 185-186]. Десяцькі і соцькі отримували платню, що була певною компенсацією за необхідність тимчасового полишення власного господарства; втім, ці гроші платилися не губернською канцелярією, а збиралися з усіх військових обивателів міста [9, с. 185].

Таким чином, у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. на військових обивателів покладалася низка натуральних повинностей, більшість з яких збереглася ще з часів існування слобідських полків. У більшості випадків характер і обсяг натуральних повинностей не був чітко визначений жодним законодавчим актом. Вимагаючи від військових обивателів виконання певних натуральних повинностей, як імперський уряд, так і слобідська губернська влада посилялися насамперед на традиційну для Російської імперії (та її попередниці — Московської держави) практику фактично необмеженого використання державою праці

підданих на власний розсуд. Військові обивателі на таку політику були змушені відповідати також поза межами формального правового поля – маємо численні свідчення про відмову виконувати розпорядження губернської влади, а також втечі військових обивателів з місця проведення робіт [9, с. 296; 175, оп. 1, спр. 33, арк. 140; 179, спр. 409, арк. 1; 183, оп. 1, спр. 339, арк. 1-3]. Заможні військові обивателі мали можливість уникнути обтяжливих «казенних робіт» шляхом наймання замість себе підданих селян або інших обивателів [180, оп. 1, спр. 204, арк. 24, 38].

Зазначимо, що переважання обов'язків і повинностей над правами населення було характерною рисою соціального та політичного розвитку Московської держави та її наступниці Російської імперії у XVIII ст. В історіографії для позначення цієї ситуації застосовується термін «державне кріпацтво» [95, с. 360], що підкреслює залежність усіх категорій населення від держави та домінування обов'язків над правами. Зміни у цій сфері почали відбуватися лише після появи Жалуваних грамот дворянству й містам 1785 р., в яких були прописані не лише обов'язки, а й права дворянства, купецтва та міщанства, які держава зобов'язувалася захищати.

Проте в автономних регіонах імперська влада була змушена значно раніше на законодавчому рівні визнати права та привілеї окремих категорій населення. У випадку слобідських полків російські монархи, зацікавлені в успішній інтеграції регіону до складу імперії, вже у 60-90-х рр. XVII ст. були змушені застосувати привілейове право та спеціальними привілеями підтвердити низку специфічних прав слобідського козацтва.

Після скасування автономії Слобідської України Катерина II у своєму маніфесті від 28 липня 1765 р. підтвердила низку не скасованих раніше привілеїв, що стосувалися насамперед економічної сфери [113, № 12440, с. 195]. Підтвердження цих привілеїв, на думку імперської влади, мало стати важливою запорукою підтримки або принаймні нейтрального ставлення колишньої козацької старшини та військових обивателів до скасування автономії регіону [112, № 12293, с. 1004-1007; 113, № 12397,

с. 136]. Завдяки цьому колишні слобідські козаки продовжували користуватися правами вільного володіння займанщинними землями, вільного та безмитного винокуріння, а також вільної та безмитної торгівельної, ремісничої та промислової діяльності. Наявність цих привілеїв стала важливою підставою соціальної окремішності військових обивателів. Обмеження імперським урядом та слобідською губернською владою сфери дії цих привілеїв у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. мало своїм наслідком поступове зрівняння військових обивателів у правовому відношенні з російськими державними селянами, і стало, таким чином, одним з основних напрямків інтеграції обивателів до імперського суспільства.

2.3. Адміністративне та судове підпорядкування військових обивателів

В Російській імперії другої половини XVIII – початку XIX ст. адміністративне підпорядкування було одним з основних чинників, що визначали соціальний статус людини. Кожна з основних категорій населення Російської імперії користувалася певним набором прав та обов'язків, мала власну корпоративну організацію, а в адміністративному і судовому відношенні підпорядковувалася певній державній установі.

Другу половину 60-х – 70-ті рр. XVIII ст. можна розглядати як своєрідний перехідний період в інституціональній інтеграції Слобідської України до складу Російської імперії. Хоча військово-адміністративна система слобідських полків була скасована, новий адміністративний устрій Слобідсько-Української губернії значною мірою спирався на попередні зразки. П'ять слобідських полків змінилися на п'ять провінцій: Харківську, Охтирську, Сумську, Ізюмську та Острогозьку, які управлялися провінційними канцеляріями, що були своєрідним аналогом полкових канцелярій. Провінції, своєю чергою, поділялися на комісарства, які управлялися комісарськими правліннями на чолі з комісаром (аналогічно

попередньому поділові на сотні). Нововведенням, однак, стало створення єдиного центру адміністративного управління регіоном – Слобідсько-Української губернської канцелярії на чолі з губернатором.

У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. військові обивателі в адміністративному та судовому відношенні безпосередньо підпорядковувалися комісарським правлінням. Очолював правління комісар, який призначався губернатором з-поміж представників колишньої козацької старшини або дворянства. Інструкція Катерини II слобідському губернатору та губернській канцелярії від 6 липня 1765 р. та інструкція Слобідсько-Української губернської канцелярії комісарам 1766 р., написані у камералістському дусі, надавали комісарам надзвичайно широкі повноваження. Комісари мали контролювати майже всі сфери життя військових обивателів: стежити за порядком, контролювати збирання податків і виконання натуральних повинностей, доглядати за розподілом громадських земель та лісів, давати дозвіл на переселення обивателів тощо [14, с. 295-306]. На комісарів покладалося також виконання судових функцій: вони мали розглядати майнові суперечки між військовими обивателями, конфліктні ситуації між обивателями й представниками інших категорій населення, справи, пов'язані зі словесною образою, втечею з місця проживання, ухилянням від сплати податків чи виконання натуральних повинностей тощо. Проте, справи, пов'язані із вбивством або крадіжкою за участі військових обивателів, мала розглядати вже провінційна або губернська канцелярія. В останніх можна було також оскаржити судові вердикти комісарського правління [14, с. 300-301].

Комісари мали не лише стежити за порядком і виконувати судові функції, але й дбати про розширення продуктивного потенціалу суспільства шляхом стимулювання суспільної ініціативи. Згідно інструкції 1766 р. комісари мали переконувати населення розширювати власні господарства і розвивати рільництво; стежити, щоб призначені для рільництва земельні ділянки вчасно засівалися, а врожай обов'язково

збирався; спонукати до роботи «ледачих» військових обивателів та селян тощо [14, с. 302, 307].

Комісарським правлінням підпорядковувалися отаманські правління, які створювалися у тих населених пунктах комісарства, де військові обивателі становили більшість населення. Очолював отаманське правління отаман, якого обирали військові обивателі зі своєї громади терміном на два роки. Отаман отримував чин зауряд-підпрапорного і на час перебування на посаді звільнявся від сплати подушного [14, с. 295]. Він мав виконувати в межах власного населеного пункту фактично ті ж самі функції, що й комісар у межах всього комісарства. Зокрема, отамани мали стежити за порядком, а також розбирати майнові та інші суперечки між військовими обивателями, якщо сума позову не перевищувала 12 крб. Судові вердикти отаманського правління могли бути оскаржені в комісарському правлінні або в провінційній та губернській канцеляріях [14, с. 301].

Зазначимо, що як отамани, так і комісари здійснювали судочинство не за офіційними формальними правилами, а проводили скорочений, так званий «словесний», розгляд справи, який передбачав лише короткий запис у спеціальному журналі змісту справи, показань свідків та обвинуваченого, а також прийнятого у справі рішення [14, с. 300-301; 183, оп. 1, спр. 492, арк. 1-44]. Судовий вердикт у комісарському та отаманському судах найчастіше спирався не на офіційні законодавчі акти, а на суб'єктивне уявлення судді про справедливість/несправедливість звинувачення позивача та про адекватне в даному випадку покарання.

Судову систему, запроваджену в регіоні у 1765 р., на нашу думку, не можна вважати ефективною принаймні через дві основні причини. По-перше, збереження «словесних» судів, у яких більше значення мали особисті вподобання судді, ніж писане право, створювало додатковий простір для зловживань та ескалації конфліктів. По-друге, комісар і отамани часто не могли ефективно організувати роботу судів, оскільки мали надто багато інших обов'язків. З іншого боку, населення окремого

населеного пункту часто становило кілька тисяч, а комісарства в цілому – 20-30 тисяч осіб. За досить високого рівня соціальної конфліктності (пов'язаної насамперед із земельними та майновими суперечками) отаманські та комісарські суди просто не справлялися з великою кількістю справ. Це змушувало військових обивателів подавати свої скарги на розгляд судів вищої інстанції, тобто до провінційних та губернської канцелярій, які теж були надто перевантажені, і в результаті розгляд однієї справи міг тягнутися кілька років. Усе це змусило губернську владу наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. шукати вихід з цієї ситуації шляхом передачі частини судових повноважень безпосередньо громаді військових обивателів [178, оп. 2, спр. 695, арк. 1-3].

Однією з суперечностей нової адміністративної системи було також те, що вона передбачала підпорядкування колишніх слобідських козаків представникам колишньої старшини або дворянства, які найчастіше обіймали комісарські посади. В умовах значного загострення відносин між рядовим козацтвом і старшиною під час діяльності комісії Є. Щербініна у 1762-1764 рр., коли на старшину кожного зі слобідських полків були подані тисячі скарг із звинуваченнями у привласненні козацьких земель, незаконному використанні праці козаків у господарстві старшин, спробах закріпачення козаків тощо [87, с. 148-149; 181, оп. 1, спр. 54, арк. 3-120], а конфліктні ситуації вирішувалися іноді навіть силовим шляхом [54, с. 360], надання представникам колишньої старшини широких адміністративних і судових повноважень несло в собі загрозу ескалації старих та появи нових конфліктів та суперечок.

Маємо численні свідчення про конфліктні ситуації між комісарами і громадами військових обивателів або окремими обивателями у другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст., наприклад, у містечках Лебедин та Валки, слободах Колонтаїв, Сінне, Суджа, Піна, Вільшана, Золочів, Осінова та в інших населених пунктах [179, оп. 2, спр. 339, арк. 1-5; оп. 2, спр. 449, арк. 1-3; оп. 2, спр. 191, арк. 1-2; 183, оп. 1, спр. 343, арк. 1-3; 173,

оп. 1, спр. 30, арк. 1-2; 179, оп. 2, спр. 785, арк. 1-2; оп. 2, спр. 1375, арк. 1-5; оп. 2, спр. 2105, арк. 2-4; 30, оп. 3, спр. 31, арк. 1]. Найчастіше комісари звинувачувалися у привласненні землі та майна військових обивателів, збиранні незаконних податків, прийнятті несправедливих судових рішень і застосуванні сили проти обивателів, а також у використанні їхньої праці для власних потреб. Зокрема, у скарзі громади військових обивателів Золочева на вільшанського комісара секунд-майора Василя Пономарьова, поданій губернаторові Д. Норову в серпні 1779 р., йшлося про такі зловживання комісара: залучення військових обивателів, їхніх жінок та дітей до роботи у власному господарстві без оплати, стягнення незаконних грошових зборів із торговців та винокурів, вирубка обивательських лісів, застосування сили проти обивателів (що в одному випадку призвело до смерті дружини обивателя Федора Олійника [179, оп. 2, спр. 2105, арк. 2-3]. Список звинувачень завершувався твердженням, що секунд-майор Пономарьов під час перебування на посаді «...довольствуєть себя с однихъ только собираемых с казенных обывателей зборовъ, яко то разнымъ хлебомъ, деньгами, животиною, птицею, рыбою и протчею огородною и лѣсною овоцею усильно без всякой заплаты...» [179, оп. 2, спр. 2105, арк. 4-4зв.].

Зазначимо, що губернська канцелярія зазвичай досить оперативно реагувала на подібні скарги військових обивателів, і, якщо звинувачення підтверджувалися, комісари найчастіше втрачали свою посаду. Так сталося, зокрема, й у випадку Василя Пономарьова, який за розпорядженням губернатора від 18 лютого 1780 р. був звільнений із посади, а на його місце був призначений майор Танков, який проводив розслідування у цій справі [179, оп. 2, спр. 2105, арк. 57].

Важливі зміни в адміністративному підпорядкуванні військових обивателів відбулись у 1779 – 1780 рр. Вони були пов'язані з початком нового етапу інституціональної інтеграції Слобідської України до складу імперії. У 1775 р. Катерина II розпочала масштабну адміністративну

реформу, метою якої було створення ефективної системи місцевого управління, яка б дозволила державі контролювати найбільш важливі сфери суспільного життя. Основні положення реформи були викладені в документі «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», підписаному Катериною II 7 листопада 1775 р. [116, № 14392, с. 229-304]. Чинність «Учреждений» була поширена на Слобідську Україну наприкінці 1779 – на початку 1780 р. Відповідно, у грудні 1779 р. Острогозька провінція Слобідсько-Української губернії увійшла до складу новоствореного Воронежського намісництва. На основі комісарств колишньої Острогозької провінції були утворені Острогозький, Бирюченський, Калитв'янський, Куп'янський та Богучарський повіти Воронежського намісництва, окремі частини територій Острогозької провінції відійшли до Воронежського, Ливенського, Валуйського, Біловодського та Коротояцького повітів [103, с. 8-10]. На основі Харківської, Сумської, Охтирської та Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії, а також частин Белгородського, Чугуївського, Салтівського, Корочанського, Олешанського, Вольнівського, Миропільського, Краснопільського та Хотмизького повітів Белгородської губернії у вересні 1780 р. було утворене Харківське намісництво, яке поділялося на 15 повітів: Харківський, Чугуївський, Вовчанський, Золочівський, Валківський, Охтирський, Краснокутський, Богодухівський, Сумський, Миропільський, Білопільський, Лебединський, Недригайлівський, Хотмизький та Ізюмський [105, с. 137-168].

Губернська реформа 1775 р. передбачала не лише створення нових адміністративних одиниць, але й істотну модифікацію системи місцевого державного управління та судової системи. Для нашого дослідження важливим є те, що реформа передбачала створення в кожній губернії нової адміністративної установи – Казенної палати, яка мала опікуватися господарськими та фінансовими питаннями. Після утворення Воронежського та Харківського намісництв військові обивателі у фіскальній

та господарській сферах стали підпорядковуватися саме губернським Казенним палатам. Останні, зокрема, мали стежити за розподілом громадських земель та лісів, своєчасним комплектуванням «запасних хлібних магазинів», проведенням ревізій та збиранням податків [152, с. 222]. Оскільки Казенна палата у фінансовому та господарському відношенні опікувалася також різними категоріями державних селян, підпорядкування Казенній палаті можна вважати важливим кроком у напрямку інтеграції військових обивателів до імперського суспільства та зрівняння їх у правовому становищі з російськими державними селянами. Від початку 80-х рр. XVIII ст. в офіційній документації поруч із назвою «військові обивателі» все частіше вживаються терміни «казенні обивателі», «казенні поселяни» або «поселяни казенного відомства», що було безпосереднім відображенням змін в адміністративному підпорядкуванні. Підпорядкування військових обивателів та державних селян у фіскальному та господарському відношенні одній адміністративній установі створювало умови для застосування таких самих адміністративних практик і до обивателів, і до різних категорій державних селян. Ці практики часто входили в суперечність із правами та привілеями військових обивателів, що створювало умови для виникнення численних конфліктних ситуацій.

Губернська реформа 1775 р. передбачала також створення нової судової системи, побудованої на станових засадах. У кожній губернії мали створюватися окремі суди для дворянства, купецтва та міщанства, а також для державних селян. Від початку 1780 р. майнові та інші конфлікти між військовими обивателями, а також між обивателями та різними категоріями державних селян (включно з однодворцями) мали розглядати нижні розправи, які були утворені в кожному повіті Воронежського та Харківського намісництв. Нижні розправи мали також розглядати скарги обивателів на представників державної влади та військових, пов'язані з перевищенням повноважень та іншими незаконними діями. Судді нижньої

розправи призначалися губернатором з представників дворянства та колишньої старшини, але засідателі розправ обиралися військовими обивателями, а також державними селянами певного повіту [82, с. 449].

Справи, пов'язані з крадіжками, вбивствами та іншими кримінальними правопорушеннями, здійсненими військовими обивателями, розглядали нижні земські суди, які були створені у кожному повіті обох намісництв. Очолював нижній земський суд земський справник, який призначався губернатором з представників дворянства або колишньої старшини, а два засідателі суду обиралися дворянством та колишньою старшиною повіту [82, с. 450-451]. Земський справник перебрав на себе усі обов'язки з поліцейського та адміністративного нагляду за військовими обивателями та різними категоріями державних селян повіту, які покладалися у другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. на комісарів. Втім, повноваження земських справників були все ж значно меншими порівняно з комісарами, оскільки функції фіскального та господарського контролю за військовими обивателями були передані Казенній палаті, а частина судових повноважень – нижній розправі та іншим судам. Нова адміністративна система зберігала посаду отамана, який був лише перейменований на старосту й підпорядковувався тепер не комісарові, а земському справникові та нижньому земському суду [178, оп. 2, спр. 695, арк. 1а].

Військові обивателі, незадоволені рішеннями нижньої розправи, могли подати апеляцію до судів вищої інстанції – верхньої розправи та губернської палати громадянського (гражданского) суду. Рішення нижнього земського суду могли бути оскаржені в повітовому суді [152, с. 223-224].

Справи, пов'язані з конфліктами військових обивателів із представниками дворянства та колишньої козацької старшини, мали розглядатися на спільних засіданнях нижньої розправи та повітового суду, а конфлікти з представниками купецтва та міщанства – на спільних

засіданнях нижньої розправи та міського магістрату [152, с. 223-224]. Втім, на практиці спільні засідання відбувалися досить рідко, а справу розбирав той суд, до якого була подана скарга.

Певним відходом від станового принципу стало створення так званого совісного суду, до якого могли звертатися представники всіх категорій населення. Суддя совісного суду призначався губернатором, а засідателі обиралися дворянством, купецтвом та міщанством, а також військовими обивателями та державними селянами. Совісний суд розглядав справи, пов'язані з майновими конфліктами та словесними образами, з правопорушеннями неповнолітніх, божевільних, справи про «чари», а також злочини, скоєні в стані афекту [82, с. 449-450]. Специфікою совісного суду, у порівнянні з іншими судами, було те, що суддя здійснював судочинство не відповідно до положень певних законодавчих актів і не за формальною судовою процедурою, а, насамперед спираючись на власні уявлення про справедливість/несправедливість звинувачення позивача, намагався довести справу до «полюбовного» замирення сторін. Якщо ж «полюбовної» згоди досягти не вдавалось, то справа передавалася на розгляд інших судів [205, pp. 102-103].

Як свідчать матеріали фонду Харківського совісного суду, у 80-90-х рр. XVIII та на початку XIX ст. військові обивателі постійно зверталися до совісного суду, насамперед зі справ, пов'язаних із земельними та майновими конфліктами між родичами [44, оп. 1]. Основними аргументами на користь вибору саме совісного суду були спрощена процедура розгляду справи та спрямованість процесу на досягнення «полюбовного» замирення сторін. З іншого боку, совісний суд міг розглянути лише досить обмежену кількість скарг військових обивателів, оскільки цей суд створювався лише в губернському місті й приймав позови не лише від обивателів, але й від усіх інших категорій населення губернії.

Таким чином, у 1780-х рр. у регіоні була створена нова, більш розгалужена судова система. Втім, і вона не була достатньо ефективною. Нижні розправи, як і повітові суди, не справлялися з великою кількістю справ, пов'язаних насамперед із майновими та земельними суперечками. Це змусило губернську владу ініціювати передачу частини судових повноважень безпосередньо громадам військових обивателів. У розпорядженні Слобідсько-Української губернської канцелярії від 3 жовтня 1779 р., яке було підтверджено указом Харківського та Воронежського генерал-губернатора Є. Щербініна від 1 вересня 1781 р., пропонувалось у всіх населених пунктах, де проживають військові обивателі та державні селяни, створити так звані «приказні ізби», в яких обрані самими обивателями судді мають «словесно», за спрощеною процедурою, розглядати справи, пов'язані з майновими та земельними конфліктами, словесними образами та іншими дрібними суперечками [178, оп. 2, спр. 695, арк. 1а]. «Приказні ізби» мали підпорядковуватися нижній розправі свого повіту, й військові обивателі, незадоволені рішеннями «приказної ізби», могли подавати апеляцію до нижньої розправи. Земським справникам і городничим у діяльність «приказних ізб» втручатися заборонялося [178, оп. 2, спр. 695, арк. 3].

Протягом 1781-1783 рр. «приказні ізби» були створені лише в окремих населених пунктах (наприклад, в сл. Межиріч Сумського повіту Харківського намісництва [182, оп. 1, спр. 1, арк. 1]), тоді як у більшості слобід та містечок судді так і не були обрані. За повідомленням Білопільської нижньої розправи від 13 жовтня 1783 р., в населених пунктах Білопільського повіту не функціонувала жодна «приказна ізба», що було причиною значних затримок у розгляді позовів військових обивателів [178, оп. 2, спр. 695, арк. 1а]. У зв'язку з цим Білопільська нижня розправа зверталася до Харківського намісницького правління з проханням наказати Білопільському нижньому земському суду проконтролювати створення в населених пунктах повіту «приказних ізб». Відповідний наказ із

Харківського намісницького правління був надісланий до Білопільського нижнього земського суду та земських судів інших повітів намісництва 29 березня 1784 р. [178, оп. 2, спр. 695, арк. 3 зв.]. Втім, і після цього «приказні ізби» у більшості слобід та містечок так і не були створені, й у 1792 та 1797 рр. губернська влада була змушена знову повертатися до цього питання [41, оп. 2, спр. 142, арк. 21-22]. Причиною пасивності самих військових обивателів у цій справі, ймовірно, було те, що судді «приказних ізб» не отримували жодної офіційної платні, яка могла б хоча б частково компенсувати необхідність відриву від власного господарства [178, оп. 2, спр. 695, арк. 11].

Специфіку діяльності «словесних» судів у тих населених пунктах, де вони все ж були створені, досить добре ілюструють матеріали фонду Межиріцької «приказної ізби» [182, оп. 1]. «Приказна ізба» розглядала не лише суперечки між військовими обивателями, а й позови дворян та міщан проти обивателів, скарги обивателів на міщан та офіцерів. Фіксуються також і окремі позови підданих селян проти військових обивателів [182, оп. 1, спр. 11, арк. 1-19]. Переважали справи, пов'язані зі словесною образою, побиттями, крадіжками, неповерненням боргів, а також суперечки з приводу землі та майна [182, оп. 1, спр. 11, арк. 1-19]. Судовий процес був змагальним – судді вислухували заяву позивача, відповідь звинувачуваної сторони, а також показання свідків, і на основі цієї інформації приймали рішення. Короткий зміст справи записувався у спеціальний журнал. У вердиктах суду зазвичай немає посилань на якісь законодавчі акти – як і у випадку отаманських, комісарських та совісних судів, остаточне рішення приймалося на основі особистої думки судді.

Нові зміни в адміністративно-територіальному устрої регіону та в адміністративному підпорядкуванні військових обивателів сталися вже в період правління імператора Павла I. Одним із перших кроків Павла I став перегляд окремих положень адміністративних реформ Катерини II 70–80-х рр. XVIII ст. Зокрема, були переглянуті кордони низки

адміністративно-територіальних одиниць, утворених наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. На початку 1797 р. була відновлена Слобідсько-Українська губернія, кордони якої були остаточно визначені Сенатом і затверджені імператором 1 травня 1798 р. [120, № 17875, с. 601-603]. До Слобідсько-Української губернії увійшла територія колишнього Харківського намісництва (за винятком міст Хотимизька та Миропілля з сусідніми селами, які відійшли до Курської губернії), а також окремі повіти Воронежського намісництва. Губернія складалась з десяти повітів: Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського, Острогозького, Богодухівського, Куп'янського, Богучарського, Зміївського та Старобільського. Губернським містом залишався Харків [120, № 17875, с. 602]. Таким чином, новоутворена Слобідсько-Українська губернія включала більшу частину території колишніх слобідських полків. У цих кордонах Слобідсько-Українська губернія проіснувала до березня 1802 р., коли указом імператора Олександра I Острогозький, Богучарський та Старобільський повіти були включені до складу Воронежської губернії [123, № 20205, с. 85].

У 1797 р. імперський уряд здійснив важливу реформу адміністративного підпорядкування державних селян. 7 серпня 1797 р. Павло I затвердив доповідь Експедиції державного господарства «Про розподіл казенних поселень на волості і про порядок внутрішнього їх управління» [120, № 18082, с. 672-677]. Цей документ запроваджував низку змін у системі адміністративного підпорядкування та самоврядування різних категорій державних селян. Найважливішим нововведенням стало створення нової адміністративної одиниці – волості, а також нової посадової особи – волосного голови. До складу волості включались села та слободи певного повіту, де більшість населення становили державні селяни. Загальна чисельність населення однієї волості не мала перевищувати трьох тисяч осіб чоловічої статі [120, № 18082, с. 673]. У населеному пункті, який ставав адміністративним центром

волості, створювалась нова адміністративна установа – волосне правління, яке очолював волосний голова. Доросле чоловіче населення волості утворювало «громадський сход» (общественный сход), на якому кожні два роки мали обиратись волосний голова та волосний писар і кожного року – староста (або виборний), який мав очолювати громаду окремого села або слободи, що входила до складу волості [120, № 18082, с. 674]. Волосний голова мав виконувати фактично ті самі функції, що виконував сільський староста згідно з «Учреждениями о губерниях». Відмінність полягала лише в тому, що влада старости поширювалася на населення одного села, тоді як влада волосного голови – на всіх мешканців волості. Волосний голова в господарському відношенні підпорядковувався Казенній палаті, а в адміністративному та судовому – нижньому земському суду [120, № 18082, с. 675; 151, с. 230].

Розподіл населених пунктів між волостями був проведений в Слобідській Україні протягом 1798 р. Чинність цієї реформи була поширена і на військових обивателів. «Волосна» реформа стала одним із ключових моментів в інтеграції військових обивателів до імперського суспільства, оскільки призвела до остаточної уніфікації системи адміністративного підпорядкування та самоврядування військових обивателів та різних категорій державних селян. Як ми вже зазначали, військові обивателі стали підпорядковуватися тим же адміністративним установам, що і державні селяни з початку 80-х рр. XVIII ст. Але, до 1798 р. військові обивателі зберігали власні органи самоврядування, що існували на рівні громад окремих населених пунктів. Натомість «волосна» реформа передбачала створення нових органів самоврядування, які діяли вже на рівні волості, до складу якої входило кілька населених пунктів певного повіту. Після реалізації «волосної» реформи частою була ситуація, коли на «волосних сходах» військові обивателі обирали волосних голів і писарів, та приймали інші рішення спільно з економічними селянами,

однодворцями та іншими категоріями державних селян, які мешкали в населених пунктах, що входили до складу волості.

2.4. Динаміка чисельності військових обивателів

При аналізі динаміки чисельності військових обивателів необхідно враховувати, що статистичні дані 60 – 90-х рр. XVIII та початку XIX ст. є досить уривчастими та неповними. Переписи, що проводилися в той період, мали насамперед фіскальну мету й були зорієнтовані на фіксацію чоловічого населення, оскільки саме чоловіки (незалежно від їхнього віку) зобов'язувалися до сплати подушного податку. Тому жінки, а також ті категорії населення, які були звільнені від сплати подушного податку (колишня козацька старшина, різночинці, дворянство, духовенство тощо) зазвичай не потрапляли до переписів. Навіть до даних тих нечисленних переписів, які фіксують усі категорії населення, слід ставитися дуже обережно, і враховувати недосконалість тогочасних методик підрахунку. Втім, наявні дані, попри їх уривчастість та неповноту, все ж дозволяють простежити загальні тенденції в динаміці чисельності військових обивателів у досліджуваній період.

У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. військові обивателі становили більшість населення Слобідсько-Української губернії. За даними найповнішого за цей період перепису 1773 р. в губернії мешкало 391193 осіб (чоловіків та жінок) військових обивателів, що становило 58,57% від усього населення [14, с. 319-398]. Другою за чисельністю категорією були піддані селяни (як приватних власників, так і монастирів), яких нараховувалося 226852 особи (33,98%) [14, с. 319-398]. Перепис також фіксує 1877 представників колишньої козацької старшини, що становило лише 0,28% населення регіону [14, с. 319-398].

У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. військові обивателі становили переважну більшість населення й у всіх містах та містечках Слобідсько-Української губернії. Як свідчать дані, наведені в таблиці 2.1, у

1773 р. питома вага військових обивателів в структурі населення слобідських міст коливалась від 72% до 97%. При цьому перевага військових обивателів була більш відчутною не в губернському та провінційних містах, а в комісарських містечках, таких як Краснокутськ, Богодухів, Білопілля, Лебедин тощо.

Таблиця 2.1

Питома вага військових обивателів в структурі населення слобідських міст у першій третині XVIII ст.

Місто	Чисельність військових обивателів		% військових обивателів	
	1773 р.	1796 р.	1773 р.	1796 р.
Харків	7354	3174	72,46	53,23
Суми	8221	3178	83,5	64,72
Охтирка	9831	4511	89,27	70,53
Ізюм	3354	1795	72,91	80,63
Вовчанськ	2028	1637	97,59	86,56
Золочів	4009	2532	93,49	92,57
Недригайлів	2854	1276	87,19	57,47
Миропілля	4666	3132	88,63	90,15
Краснокутськ	3741	1858	90,49	74,23
Валки	6760	5019	96,6	92,15
Богодухів	5632	2442	93,52	67,94
Білопілля	7148	5471	94,16	79,32
Лебедин	7281	2989	90,78	56,52

Примітка. Джерело: [14, с. 319-398; 105, с. 179-184].

Після утворення намісництв у 1780 р. ситуація виглядала таким чином. У Воронежському намісництві у 1782 р. проживало 148616 осіб (чоловіків та жінок) військових обивателів, що становило 37,57 % від усього населення [103, с. 22-24]. Найчисленнішою категорією населення намісництва були однодворці, яких у 1782 р. нараховувалося 243162 особи, що становило 61,48 % від усього населення [103, с. 22-24].

У Харківському намісництві у 1785 р. проживало 137732 військових обивателів чоловічої статі (тобто близько 275 тис. військових обивателів обох статей), що становило 34,14 % від усього населення [105, с. 70]. Зменшення частки військових обивателів у загальній структурі населення пояснюється насамперед тим, що до складу Харківського намісництва увійшли кілька повітів колишньої Белгородської губернії, більшість населення яких становили піддані селяни та однодворці. Відповідно, найчисленнішою категорією населення намісництва були саме піддані селяни та кріпаки, яких у 1785 р. нараховувалося 197340 осіб чоловічої статі, що становило 48,92 % усього населення [105, с. 70]. У 1785 р. в Харківському намісництві проживало також 37900 осіб чоловічої статі однодворців, що становило 9,39 % усього населення [105, с. 70].

У 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. сталися також певні зміни в структурі населення низки великих та середніх міст Слобідської України, які були пов'язані насамперед із формуванням у регіоні соціальних категорій купецтва та міщанства, а також зі зростанням чисельності дворянства та чиновництва. Наслідком цих змін стало зменшення питомої ваги військових обивателів у загальній структурі населення більшості слобідських міст. Як показують дані, наведені в таблиці 2.1, питома вага військових обивателів у структурі міського населення станом на 1796 р. зменшилася в усіх містах Харківського намісництва, за винятком Ізюма та Миропілля. Це зменшення відбулося за рахунок переходу частини військових обивателів до купецтва, міщанства, а також цехових ремісників, а також за рахунок переселення до слобідських міст купців та міщан з внутрішніх російських губерній.

Певний вплив на динаміку чисельності населення у досліджуваній період мали міграції військових обивателів — як у межах Слобідської України, так і до інших регіонів Російської імперії. У другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. слобідська губернська влада намагалася жорстко контролювати переселення військових обивателів до інших регіонів, що

значно обмежувало масштаби міграцій у порівнянні з попередніми десятиріччями. Встановлення контролю за мобільністю населення було одним із основних напрямків діяльності в Слобідській Україні комісії О. Шаховського у 30-х рр. XVIII ст. та комісії Є. Щербініна у першій половині 60-х рр. XVIII ст. Укази 11 лютого 1736 р., 18 вересня 1763 р. та 6 липня 1765 р. скасовували право слобідського населення на вільні переходи з місця на місце [59, арк. 4, 6-7; 113, № 12430, с. 183]. Заборона переходів була ще раз підтверджена указом Катерини II від 3 травня 1783 р. [117, № 15724, С. 910]. Відповідно, військові обивателі могли переселитися до іншого населеного пункту в межах своєї губернії чи до іншого регіону лише за наявності офіційного дозволу місцевої адміністрації. Губернська влада зазвичай давала дозвіл як на переселення всередині регіону, так і на тимчасовий (як правило на 1 рік) відхід на роботи до інших губерній [105, с. 97, 100, 102, 107; 183, оп. 1, спр. 492, арк. 16; 185, оп. 1, спр. 69, арк. 6]. Безземельні або малоземельні військові обивателі у досліджуваний період шукали роботу головним чином у станицях Війська Донського та в Катеринославській губернії [105, с. 97; 185, оп. 1, спр. 69, арк. 6].

Наявні джерела фіксують у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. лише поодинокі випадки офіційно дозволених масових переселень військових обивателів до інших регіонів, зокрема до Кавказької губернії [178, оп. 2, спр. 2917, арк. 1-5]. Проте маємо свідчення про самовільні переселення військових обивателів до інших регіонів; досить частими були також випадки, коли обивателі, які отримали офіційний дозвіл на перебування протягом одного року у населених пунктах Війська Донського, Катеринославської або Новоросійської губернії, самовільно залишалися там на довший термін або назавжди [91, с. 330; 185, оп. 1, спр. 69, арк. 6; оп. 1, спр. 156, арк. 7; оп. 1, спр. 199, арк. 1-3; оп. 1, спр. 205, арк. 1-5; оп. 1, спр. 208, арк. 1-3; оп. 1, спр. 210, арк. 1; оп. 1, спр. 212, арк. 1-2; оп. 1, спр. 153, арк. 1-5]. На жаль, наявні джерела наразі

не дають можливості оцінити хоча б приблизні розміри самовільних переселень військових обивателів до інших регіонів у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст.

Таким чином, зміни в чисельності військових обивателів у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. були пов'язані насамперед зі змінами адміністративно-територіального устрою Слобідської України, переходом обивателів до купецтва, міщанства та цехових ремісників, природним приростом населення та міграціями до інших регіонів імперії. У досліджуваній період слобідська губерньська влада намагалася жорстко контролювати мобільність населення і постійно обмежувала переселення військових обивателів поза межі Слобідської України. Масового характеру переселення військових обивателів до інших регіонів імперії набувають від початку XIX ст. після появи офіційного дозволу на заселення Новоросійського краю.

2.5. Реакція військових обивателів на скасування автономії слобідських полків.

Колишні слобідські козаки, як і слобідське суспільство в цілому, відреагували на скасування автономії слобідських полків досить пасивно. Ми не маємо свідчень про висловлення військовими обивателями відкритого незадоволення чи про якісь протести у зв'язку зі скасуванням козацької військово-адміністративної системи й перетворенням Слобідської України на звичайну губернію імперії. Це свідчить, зокрема, про відсутність на той час у більшості населення стійкої регіональної ідентичності та переважання інших типів колективної ідентичності, зокрема станової та конфесійної. Лише окремі представники старшини, наприклад, ізюмський полковник Федір Краснокутський, відкрито висловили незадоволення з приводу скасування автономії і навіть намагалися організувати різні форми протесту проти дій імперської влади.

Проте їхня позиція не отримала широкої підтримки серед населення регіону [158, с. 250-263].

Однією з причин такого досить індивідуального ставлення більшості населення регіону до скасування автономії стало підтвердження Катериною II низки важливих економічних привілеїв козацької старшини та рядового козацтва. Проте окремі реформи імперського уряду зустріли неприйняття і навіть спротив як військових обивателів, так і представників старшини. Одним із таких нововведень стало створення п'яти регулярних гусарських полків. Військові обивателі від самого початку були налаштовані негативно щодо нової регулярної служби, що проявлялося у різноманітних способах уникнення запису до гусарів, зокрема, й шляхом найму замість себе інших обивателів або підданих селян, втечах з гусарських полків, конфліктах із гусарами тощо [29, с. 205-208; 184, оп. 1, спр. 143, арк. 1].

Незадоволення значної частини військових обивателів викликало також запровадження подушного податку. Зазначимо, що слобідські козаки і до скасування автономії сплачували окремі грошові податки. зокрема, у 50-х – першій половині 60-х рр. XVIII ст. козаки-підпомічники платили по 40 з половиною копійок на рік на утримання Слобідського гусарського полку [138, с. 56]. Тому запровадження подушного податку не можна розглядати як щось принципово нове для Слобідської України. Втім, для частини найбільш вразливих військових обивателів новий грошовий податок був усе ж таки досить обтяжливим, що в низці населених пунктів стало причиною відмови військових обивателів сплачувати цей податок. Маємо дані про колективну відмову військових обивателів наприкінці 1765 – на початку 1766 рр. сплачувати подушний податок в містечку Соколово Мерэф'янського комісарства Харківської провінції, містечку Андріївка та селах Огульці й Черемушне Перекопського комісарства, а також у містечку Балаклії та слободі Левківці Ізюмського комісарства Ізюмської провінції [158, с. 263-268; 179, оп. 2, спр. 54, арк. 5-6, 17]. У всіх цих

населених пунктах для придушення спротиву губернська влада була змушена застосувати військові підрозділи [158, с. 263-268; 179, оп. 2, спр. 54, арк. 5-6, 17].

Таким чином, серед військових обивателів переважало індіферентне ставлення до скасування автономії слобідських полків, проте окремі реформи імперського уряду, зокрема створення регулярних гусарських підрозділів і запровадження подушного податку, були загалом негативно сприйняті більшістю військових обивателів, хоча це незадоволення й не проявилось у формі масового і організованого протесту. Значно більш активно колишні козаки захищали власні станові права та привілеї, що добре відображають, зокрема, накази від військових обивателів до Комісії зі складання нового Уложення 1767 – 1768 рр., а також діяльність депутатів від військових обивателів у цій комісії.

2.6. Участь військових обивателів у роботі Комісії зі складання нового Уложення 1767-1768 рр.

14 грудня 1766 р. Катерина II видала маніфест, в якому проголошувалися наміри створити спеціальну комісію, до складу якої мали увійти обрані депутати від різних категорій населення, й яка повинна була взяти участь у підготовці нового законодавчого кодексу Російської імперії [113, № 12801, с. 1092-1110]. Майбутня комісія від самого початку не розглядалася російською імператрицею як повноцінний законодавчий орган, який може якимось чином обмежувати владу монарха. На думку Катерини II, комісія мала бути лише консультативним органом при імператриці та Сенаті, а участь широких верств населення у виборах депутатів, а також у підготовці наказів для депутатів розглядалася насамперед як важливий чинник пожвавлення суспільної ініціативи в регіонах імперії [82, с. 234].

Депутатів до комісії мали право обирати представники усіх категорій населення, за винятком кріпаків, а також духовенства (інтереси

духовенства як окремого стану в Комісії представляв лише один депутат від Синоду) [82, с. 232]. Від Слобідсько-Української губернії мали бути обрані 15 депутатів: 5 – від колишньої козацької старшини та дворянства; 5 – від губернського міста Харкова та провінційних центрів: Сум, Охтирки, Ізюма та Острогозька; 5 – від військових слобід та містечок. Представники колишньої старшини та дворянства, а також мешканці губернського та провінційних міст обирали депутатів безпосередньо, а військові обивателі обирали спочатку повірених, які потім обирали депутатів [7, с. 106-107].

Депутатів від міст, за рішенням губернської влади, мало обирати лише торгівельно-ремісниче населення. Проте в Слобідській Україні, якщо не враховувати купців та міщан — вихідців із внутрішніх російських губерній, які тимчасово проживали у слобідських містах, і, відповідно, не мали права брати участі в виборах, торгівлею та ремеслом займалися тільки військові обивателі, а також окремі представники колишньої старшини. Відповідно, представники саме цих категорій населення брали участь у виборах у провінційних містах регіону. Депутатом від Харкова був обраний відставний сотник Ілля Черкес, від Острогозька – відставний сотник Дмитро Синельников, від Охтирки – відставний каптенармус Іван Дзюба (який у пізніших джерелах згадується як військовий обиватель) [180, оп. 1, спр. 64, арк. 27-30], від Сум – військовий обиватель Степан Перекрестов і від Ізюма – військовий обиватель Іван Веприцький [7, с. 109].

У військових містечках та слободах Слобідсько-Української губернії участь у виборах брали лише військові обивателі. Депутатами там були обрані наступні військові обивателі: від Харківської провінції – Тимофій Капинос (спочатку від Харківської провінції був обраний Прокіп Гук, але згодом через зловживання він був позбавлений депутатських повноважень), від Сумської – Федір Никифоров, від Охтирської – Михайло Бондирев, від Ізюмської – Семен Попадичев, від Острогозької – Іван Водарський [7, с. 109].

Загалом з обраних у березні 1767 р. від Слобідсько-Українській губернії 15 депутатів 8 були військовими обивателями, 6 – представниками колишньої козацької старшини й один був офіцером регулярної армії [11, с. 113-115]. Вибори депутатів і складання наказів від виборців пройшли в цілому спокійно, за поодинокими винятками. Так, у Харкові на вимогу губернатора Є. Щербініна з наказу до Комісії від мешканців міста була вилучена низка пунктів (на жаль, яких саме — невідомо) [11, с. 113]. У сл. Межиріч військові обивателі відмовилися складати наказ і стали вимагати відновлення козацької служби та скасування подушного податку. Протести обивателів Межиріча вдалося придушити лише за допомогою військових підрозділів [11, с. 113-114].

Катерина II сподівалась, що вибори, складання наказів, а також робота депутатів у Комісії стануть важливим чинником поживлення суспільної ініціативи, змусять представників різних верств населення шукати спільне вирішення важливих суспільних проблем, зокрема шляхом розробки низки фундаментальних законів, які дозволять ефективно реорганізувати систему державного управління та життя суспільства в цілому. Проте зміст наказів, як і робота Комісії, засвідчили, що суспільство Російської імперії було надто фрагментованим, представники різних категорій населення в різних регіонах були зацікавлені насамперед у підтвердженні старих або отриманні нових прав та привілеїв для свого стану, а такі теми, як підвищення ефективності системи державного управління, інтенсифікація суспільного життя чи необхідність створення єдиного правового кодексу для всіх регіонів імперії зазвичай взагалі не згадувалися у наказах [205, pp. 92-93]. Така ситуація пояснюється, з одного боку, наявністю низки автономних регіонів, різною мірою інституційно інтегрованих до складу імперії, а з іншого – відсутністю стійких правових традицій, а також низьким рівнем освіченості та політичної культури абсолютної більшості населення імперії.

Під цим кутом зору накази до Комісії зі складання нового Уложення від Слобідської України є досить типовими. Накази як від військових обивателів, так і від колишньої старшини містять насамперед прохання про затвердження низки прав та привілеїв цих категорій населення, скарги на обмеження цих привілеїв, а також на надто обтяжливі натуральні повинності, пропозиції щодо вирішення низки місцевих проблем, як-от, наприклад, збереження словесного суду у найпростіших справах або прохання дозволити продавати в регіоні кримську, елтонську та маницьку сіль. Натомість ані представники колишньої старшини, ані військові обивателі не запропонували обґрунтування необхідності захисту автономії Слобідської України або якогось альтернативного державному проекту реформ в регіоні. Питання ефективної організації системи державного управління та необхідності створення єдиного правового кодексу в наказах від Слобідської України взагалі не порушувалися [11, с. 115-127].

Спільним для наказів від військових обивателів було прохання про підтвердження Катериною II старих привілеїв козацтва окремою жалуваною грамотою. Необхідність підтвердження привілеїв обґрунтовувалася тривалою та вірною службою слобідських козаків в охороні південних кордонів Російської імперії [138, с. 4, 6, 20, 35, 43]. Військові обивателі також просили скасувати запроваджені губерньською владою обмеження на права вільного розпорядження займанщинними землями та вільного винокуріння [138, с. 8-9, 14-15, 35-36]. У наказах від низки військових слобід Ізюмської провінції містилися прохання про відновлення козацької служби та скасування подушного податку [138, с. 56-58, 69-70, 74-75]. У наказах, як і у виступах під час засідань Комісії депутатів від військових обивателів І. Дзюби, Т. Капиноса та Ф. Никифорова, містилися також вимоги повернення військовим обивателям незаконно привласнених старшиною земель, а також звільнення з підданства закріпачених старшиною козаків і переведення їх до стану військових обивателів [9, с. 152-156; 138, с. 8]. Депутати від

старшини своєю чергою стверджували, що захоплення земель не було – козаки втрачали свої землі, оскільки залишали службу та переселялися до інших регіонів, і тому депутати просили про затвердження для представників колишньої слобідської старшини права власності на всі їхні землі [11, с. 120].

Таким чином, діяльність Комісії для складання нового Уложення продемонструвала, що слобідське суспільство виявилось не готовим як захищати автономію регіону, так і запропонувати власну програму реформ, яка могла б стати альтернативою імперській модернізації. Дві основні категорії слобідського населення, представники яких мали право брати участь у роботі Комісії: колишня козацька старшина й військові обивателі — захищали насамперед власні станові інтереси, які щодо низки питань були прямо протилежними.

Діяльність Комісії була призупинена Катериною II на початку 1769 р., коли ще не був остаточно розроблений жоден із проектів майбутнього законодавчого кодексу. Втім, попри відсутність безпосередніх практичних результатів, вибори депутатів, складання наказів і сама робота Комісії відіграли все ж досить важливе значення, оскільки, з одного боку, створили легальні механізми для донесення думок принаймні частини слобідського населення до губернської та петербурзької влади, а з іншого – стали важливою школою громадянської активності, особливо для обраних від регіону депутатів. Деякі з депутатів від військових обивателів продовжували відігравати досить помітну роль в житті Слобідської України і після розпуску Комісії. Зокрема, депутат від Охтирки Іван Дзюба у першій половині 80-х рр. XVIII ст. обіймав посаду охтирського міського голови та активно захищав інтереси військових обивателів у конфліктах з губернською владою [180, оп. 1, спр. 64, арк. 27-30].

2.7. Господарська діяльність військових обивателів

Скасування автономії слобідських полків у 1765 р. та подальша інституціональна інтеграція регіону до складу Російської імперії, як і вдала російська експансія у причорноморські степи та на Кримський півострів, значно пожвавили економічні процеси в Слобідській Україні. Наприкінці XVIII – в перші десятиріччя XIX ст. Слобідська Україна (і насамперед столиця регіону – Харків), стає важливим центром транзитної торгівлі між внутрішніми російськими губерніями, з одного боку, та Новоросією і Кримом – з іншого. Це стало важливим поштовхом до розширення обсягів внутрішньої та міжрегіональної торгівлі, а також до розвитку промисловості в найбільших містах регіону. З іншого боку, запровадження постійного подушного податку у довготривалій перспективі стало важливим чинником розширення сфери впливу грошового обігу і, відповідно, поступового занепаду натурального господарства.

Як уже зазначалося, військові обивателі були найчисленнішою категорією населення регіону, й проживали як у містах, так і в сільській місцевості. Наявність низки станових привілеїв, зокрема, права на вільне володіння займанщинними землями, вільне та безмитне винокуріння, а також на вільну та безмитну торгівельну, ремісничу й промислову діяльність, створювала досить сприятливі можливості для розвитку господарства військових обивателів. Відповідно, спектр економічної активності обивателів був також досить широким, і включав у себе такі напрямки, як сільське господарство, ремесла, промисли та торгівля.

Слобідська Україна 60-90-х рр. XVIII ст. була типовим доіндустріальним суспільством, у якому сільське господарство становило основу економіки й більшість населення була зайнята саме в цій галузі. Сільське господарство, чи то у формі рільництва, чи то тваринництва, було основним напрямком господарської діяльності й військових обивателів. Сільське господарство могло поєднуватися з ремеслами, промислами або торгівельною діяльністю, які виступали як підсобні галузі господарства.

Значно рідше ремісниче виробництво, торгівля або, наприклад, винокуріння виступали як самостійний напрямок економічної активності, незалежний від сільського господарства. Слабкий розвиток спеціалізації є важливим свідченням домінування натурального господарства, за якого окрема сім'я намагалася самостійно забезпечити себе всім необхідним і мінімізувати свої контакти з ринком.

При аналізі господарської діяльності військових обивателів важливо враховувати природно-кліматичну специфіку окремих районів Слобідської України. У південно-східному районі, тобто в Ізюмській, Острогозькій та в південній частині Харківської провінцій Слобідсько-Української губернії (а також у відповідних повітах Харківського та Воронежського намісництва у 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст.), домінувало сільське господарство у формі тваринництва, що пояснювалося, з одного боку, наявністю придатних для тваринництва степових просторів, а з іншого – порівняно слабкою заселеністю цих районів у 60-90-х рр. XVIII ст. В окремих районах Острогозької провінції в цей період, наприклад, ще тривали колонізаційні процеси. Відповідно, військові обивателі мали досить великі земельні ділянки для пасовиськ, що стимулювало розвиток тваринництва [59, арк. 32-34].

За даними обстеження, проведеного Вільним економічним товариством у 1767 р., заможний військовий обиватець в Ізюмській провінції мав пересічно 16 волів, 16 корів, 300 овець, 60 коней та 30 свиней; середній обиватець – 8 волів, 6 корів, 40 овець, 6 коней та 5 свиней [160, с. 44-45]. За даними «Опису Воронежського намісництва» 1782 р., заможний військовий обиватець Богучарського повіту мав у середньому 60 коней, 60 волів та 300 овець, Куп'янського повіту – 40 коней, 50 волів та 300 овець, Острогозького повіту – волів – від 15 до 50, а овець від 200 до 1500 [31, оп. 1, спр. 20, арк. 133 зв., 152, 191]. Ці дані засвідчують, що господарство значної частини військових обивателів південно-східних регіонів Слобідської України було зорієнтоване на

ринок. Сало, масло, вовна, а також воли та вівці скуповувалися купцями великих слобідських міст у військових обивателів і продавалися як у Слобідській Україні, так і у внутрішніх російських губерніях, насамперед у Петербурзькій та Московській [31, оп. 1, спр. 20, арк. 108 зв., 133 зв., 152, 191; 105, с. 77-78; 160, с. 46, 104].

Орієнтація військових обивателів на сільське господарство і насамперед на тваринництво, обумовила порівняно слабкий розвиток в цих районах ремесел та промислів. Зокрема, винокуріння, яке було однією з найважливіших галузей в центральних, північних та західних районах Слобідської України, на півдні регіону у 60-90-х рр. XVIII ст. не набуло значного поширення [59, арк. 34]. Досить активно в цей період розвивався лише борошномельний промисел [42, оп. 3, спр. 5, арк. 16, 33, 67, 84, 95; 59, арк. 34].

У центральних, північно-східних та західних районах, тобто у центральній та північній частинах Харківської, а також у Сумській та Охтирській провінціях Слобідсько-Української губернії (а також у відповідних повітах Харківського та Воронежського намісництв у 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст.), де переважали чорноземні ґрунти, щільність населення була значно вищою, а колонізаційні процеси вже давно завершилися, головною галуззю господарства було рільництво, яке доповнювалося низкою промислів, а також ремісничою та торгівельною діяльністю.

Рільництво у центральних, північно-східних та західних районах було зорієнтоване насамперед на задоволення власних потреб військових обивателів, і лише незначна частина отриманого врожаю йшла на продаж. Це пояснюється насамперед екстенсивним характером господарства, коли збільшення врожаю досягалося насамперед за рахунок розширення посівних площ, що в умовах уже досить значної нестачі землі в останні десятиріччя XVIII ст. значно обмежувало можливості розвитку. Важливим чинником була також відсутність у цей період зовнішніх ринків збуту для

вирощеного в регіоні збіжжя [105, с. 48; 160, с. 17, 20, 75-76, 102]. У досліджуваний період єдиним зовнішнім ринком, на який постачалося слобідське збіжжя, була територія Війська Донського, втім, обсяги цієї торгівлі не були значними [14, с. 197, 204, 210; 31, оп. 1, спр. 20, арк. 131 зв., 150].

Основними посівними культурами в регіоні були жито, овес, а також ячмінь, гречка та пшениця. На продаж ішли насамперед жито, овес та ячмінь, які купувалися слобідськими винокурами й використовувалися як сировина для виробництва горілки та пива [160, с. 17, 20, 42-43, 46-47, 75, 101-102, 128-129]. Домінуючою була трипільна система, земля оброблялася плугами, а органічні добрива майже не використовувалися [105, с. 69; 160, с. 21, 23, 50, 133]. Досить активно розвивалося городництво та садівництво, яке було зорієнтоване насамперед на задоволення власних потреб військових обивателів. Частина врожаю продавалася на ярмарках всередині регіону [42, оп. 3, спр. 4, арк. 12; оп. 3, спр. 2, арк. 10-11; оп. 3, спр. 3, арк. 12; 105, с. 48-49, 80; 160, с. 26, 54, 88, 110, 139]. Військові обивателі низки слобід Сумської провінції вирощували тютюн, який продавався насамперед у межах Слобідсько-Української губернії [160, с. 139-140].

У центральних, північно-східних та північно-західних районах Слобідсько-Української губернії тваринництво не набуло значного поширення, насамперед тому, що військові обивателі не мали достатньої кількості землі для розведення великого поголів'я худоби. За даними обстеження Вільного економічного товариства 1767 р., середній військовий обиватель Харківської провінції Слобідсько-Української губернії мав зазвичай 10 волів, 15 овець, 5 свиней, а заможний обиватель Сумської провінції – 5-10 волів, 10-30 овець та кіз, 5-10 свиней, 3-5 коней [160, с. 19, 130]. Ці дані показують, що тваринництво в цих районах було зорієнтовано не на ринок, а насамперед на задоволення власних потреб військових обивателів.

Розвиток промислів, ремесел та торгівлі військових обивателів стимулювала наявність привілеїв на вільне та безмитне винокуріння, а також на промислову та торгівельну діяльність. З іншого боку, достатньо велика кількість військових обивателів, особливо у центральних та північно-західних районах, у досліджуваний період були малоземельними або взагалі не мали землі (безземельні обивателі в окремих населених пунктах становили 20-25 %, а іноді – до 40 % всього населення) [59, арк. 30; 177, оп. 1, спр. 4, арк. 6 зв.]. Частина з них наймали землю в інших обивателів або переселялися до сусідніх регіонів, але деякі, натомість, розвивали господарську активність у сферах, не пов'язаних безпосередньо з сільським господарством.

Найбільш поширеним промислом у досліджуваний період було винокуріння, яким займалася досить значна частина військових обивателів, особливо в центральних, північно-західних та північно-східних районах [160, с. 36-37, 66, 122, 154]. Популярність винокуріння зумовлювалася насамперед більш високою прибутковістю цієї галузі у порівнянні з рільництвом або ремеслами. Втім, через обмеження на розвиток вільного винокуріння, які запроваджувалися як губерньською владою, так і центральним урядом, значення цього промислу з середини 80-х рр. XVIII ст. починає поступово занепадати.

Досить важливе значення мав також чумацький промисел. Майже в усіх містах та містечках Харківської, Сумської, Охтирської та Острогозької провінцій Слобідсько-Української губернії були військові обивателі, які займалися чумакуванням. У досліджуваний період чумаки вирушали насамперед до станиць Війська Донського, міст Черкаська та Азова – за рибою, а також до Бахмута й Тора – за сіллю [42, оп. 3, спр. 10, арк. 7, 10; оп. 3, спр. 7, арк. 88, 118; оп. 3, спр. 11, арк. 18, 85, 105; оп. 3, спр. 3, арк. 13; оп. 3, спр. 1, арк. 111]. Там чумаки продавали слобідське сало, збіжжя та горілку [14, с. 197, 204; 31, оп. 1, спр. 20, арк. 75, 107 зв.]. Деяких найбідніших військових обивателів разом із їхніми підводами та

волами наймали слобідські купці для перевезення до внутрішніх російських губерній сала, вовни, меду, воску або міцних напоїв [160, с. 122].

Серед військових обивателів Сумської, Охтирської та почасти Харківської провінції Слобідсько-Української губернії було поширене бджільництво, яке мало виразно комерційне спрямування – мед та віск скуповували слобідські купці, які продавали їх у внутрішніх російських губерніях, а також експортували за кордон, ймовірно, до Речі Посполитої [14, с. 200, 207; 42, оп. 3, спр. 1, арк. 43, 46, 65, 78; 105, с. 32; 160, с. 35, 94, 120, 192]. Певне значення мав також борошномельний промисел, причому військові обивателі виступали і як власники водяних та вітряних млинів, і як наймані працівники на млинах, що належали представникам колишньої старшини або духовенства [42, оп. 3, спр. 7, арк. 25, 36, 64; 44, оп. 1, спр. 51, арк. 1-2; 183, оп. 1, спр. 101, арк. 18; 14, с. 207]. В окремих містах військові обивателі-мірошники об'єднувалися в цехи. Зокрема, в Охтирці у 1770 р. фіксується існування цеху мірошників, до складу якого входило 13 майстрів, які всі були військовими обивателями [176, оп. 1, спр. 5, арк. 112-113].

Значна частина військових обивателів, особливо тих, що проживали у містах та містечках, була задіяна в ремісничому виробництві. Втім, у більшості випадків ремісництво поєднувалося з рільництвом або тваринництвом і здійснювалося у вільний від сільськогосподарських робіт час. До того ж ремісниче виробництво часто було зорієнтоване або на задоволення власних потреб, як, наприклад, у випадку прядіння льону та вовни, виготовлення полотна й одягу, чим у більшості обивательських родин займалися жінки, або обслуговувало потреби лише локального ринку [42, оп. 3, спр. 7, арк. 19, 22, 27, 36, 66; оп. 3, спр. 10, арк. 7; оп. 3, спр. 5, арк. 68]. Ремісники у більшості випадків самі продавали власні вироби на базарах та ярмарках, що є важливим свідченням слабкої

диференційованості господарства військових обивателів [179, оп. 2, спр. 735, арк. 37-45].

Від початку масового заселення регіону в середині XVII ст. слобідські ремісники об'єднувалися в цехи, організовані за зразками, поширеними у Речі Посполитій. Втім, у перші десятиріччя XVIII ст. у зв'язку із зарахуванням слобідських міщан та цехових до козацтва, а також затвердженням імперською владою привілеїв на вільну і безмитну торгівлю та ремісничу діяльність для всього козацького стану, цеховий устрій у регіоні поступово занепадав [85, с. 107-109].

Після скасування автономії слобідських полків нова губерньська влада докладала постійних зусиль для створення нових ремісничих цехів, які мали бути організовані у відповідності з правилами Цехового регламенту 1722 р., а після 1785 р. – відповідно з приписами Жалуваної грамоти містам. Проте, військові обивателі-ремісники часто відмовлялися записуватися до цехів, щоб уникнути зайвої регламентації та додаткових грошових зборів. Саме цим пояснюється досить незначна кількість цехових ремісників у регіоні у другій половині 60-х–першій половині 90-х рр. XVIII ст. З іншого боку, офіційна статистика у більшості випадків фіксувала лише цехових майстрів, а не записаних до цехів ремісників показувала разом із військовими обивателями або підданими селянами. Відповідно, наявні статистичні дані про поширення та розвиток ремесла в Слобідській Україні у досліджуваний період є досить уривчастими та неповними.

За даними на квітень 1772 р. у Харківському комісарстві Харківської провінції Слобідсько-Української губернії було цехових ремісників з числа військових обивателів: шевців – 66, кравців – 50, гончарів – 46, різників – 24, ткачів – 22, майстрів склярського цеху – 19, котлярів – 17, бондарів – 10, шаповалів – 9. Разом – 263 особи [179, оп. 2, спр. 735, арк. 53]. У Валківському комісарстві: шевців – 1, ковалів – 1, кушнірів – 1, кравців – 1, ткачів – 1, теслярів – 1, різників – 1. Разом – 7 осіб [179, оп. 2, спр. 735,

арк. 57]. За даними на липень того ж 1772 р. у Сумському комісарстві Сумської провінції було цехових ремісників: ткачів – 134, чоботарів – 128, кравців – 100, пекарів («калашників») – 65, ковалів – 58, гончарів – 36, шаповалів – 21, м'ясників – 11. Разом – 553 особи [179, оп. 2, спр. 735, арк. 93]. У Білопольському комісарстві Сумської провінції було цехових: шевців – 121, ткачів – 98, кравців – 75, пекарів – 22, ковалів – 15, м'ясників – 12, гончарів – 2. Разом – 345 осіб [179, оп. 2, спр. 735, арк. 93 зв.]. В Острогозькому комісарстві Острогозької провінції у травні 1772 р. було ремісників: кравців – 81, шевців – 77, ткачів – 75, ковалів – 44, бондарів – 34, котлярів – 15, колесників – 12, гончарів – 9. Усі зазначені ремісники були військовими обивателями і відмовлялися вступати до цехів [179, оп. 2, спр. 735, арк. 80]. За пізнішими даними 1785 р. у Харківському намісництві проживало 4924 осіб цехових ремісників чоловічої статі, що становило приблизно 1% від усього населення намісництва [105, с. 70].

Наведені дані по окремих комісарствах Слобідсько-Української губернії (дані по всій губернії, на жаль, відсутні), а також по Харківському намісництву в цілому, все ж не дають повного уявлення про поширення ремісничого виробництва, оскільки до цехів записувалися далеко не всі ремісники-військові обивателі, як це особливо яскраво видно на прикладі Валківського та Острогозького комісарств. Але й дані по інших комісарствах показують далеко не всіх ремісників. Так, наприклад, у Харківському комісарстві зовсім не показані римарі, чоботарі, коцарі та ковалі, які фіксуються іншими джерелами [105, с. 44; 189, с. 10], в Сумському та Білопільському комісарствах не бачимо, наприклад, теслярів та склоробів. Навіть відомості по Острогозькому комісарству, де показані нецехові ремісники, також не є повними, оскільки не бачимо там, наприклад, майстрів-слюсарів, які займалися обробкою міді, срібла та золота, й яких фіксують інші джерела цього ж періоду [31, оп. 1, спр. 20, арк. 190].

Таким чином, хоча наявні дані не дають можливості визначити точну чисельність військових обивателів, які займалися ремеслом у Слобідській Україні 60-90-х рр. XVIII ст., втім, вони дозволяють простежити певні загальні тенденції розвитку ремісничого виробництва в регіоні. Найбільш поширеними ремеслами були: вичинка сиром'ятної шкіри та виготовлення взуття (шевство), ременів (римарство), кожухів та шапок (кушнірство та шапкарство); виготовлення глиняного посуду та кахлів для печей (гончарство); шиття серм'яжних кафтанів або зипунів (свитництво); обробка вовни та виготовлення полотна та сукна (шаповальництво); обробка деревини та виготовлення повозок, саней, карет та коліс (стельманство), діжок (бондарство), меблів та господарських будівель (теслярство); виготовлення скла (склярство), а також ткацтво та ковальство [105, с. 43-45; 179, оп. 2, спр. 735, арк. 45, 54-57, 77-94].

Найбільшими центрами ремісничого виробництва були міста центральних та північно-західних районів, а також місто Острогозьк. У досліджуваний період вже спостерігається певна спеціалізація, коли окремі міста регіону перетворювалися на центри ремісничого виробництва в одній або кількох галузях, спрямованих насамперед на експорт. Так, зокрема, Харків був центром коцарського, свитницького, кушнірського та римарського виробництва, Чугуїв – кушнірського, Богодухів – римарського та чоботарського, а Охтирка – ткацького [105, с. 44, 48, 50-51]. У всіх цих випадках вироби місцевих ремісників продавалися не лише у межах Слобідської України, а й вивозилися у сусідню Гетьманщину, внутрішні російські губернії, а також експортувалися за кордон [105, с. 44, 48, 50-51].

Окремі військові обивателі, насамперед ті, які проживали у великих містах, професійно займалися торгівельною діяльністю. У Слобідській Україні 60-90-х рр. XVIII ст. вони називалися крамарями [14, с. 206]. Крамарі торгували так званим «красним товаром», тобто одягом, тканинами, меблями, посудом, прянощами, чаєм, кавою, цукром тощо, які

купували на ярмарках у внутрішніх російських губерніях або в Гетьманщині. Вони також скуповували у слобідських селян худобу, сало, мед, віск, а у ремісників коци, свити, кожухи, ремені, взуття та одяг, і продавали їх поза межами регіону [105, с. 78; 179, оп. 2, спр. 735, арк. 12, 22, 75].

У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. чисельність військових обивателів-крамарів не була значною. Так, за відомостями за грудень 1770 р. у Харкові їх було 16 (за цими ж відомостями, постійною торгівлею в місті займалися також троє вихідців з колишньої старшини та 13 російських купців) [179, оп. 2, спр. 735, арк. 12]. За даними Ізюмської провінційної канцелярії від 9 лютого 1771 р., в Ізюмі постійною торгівлею займалися 3 військових обивателі, крамарювали також два обивателі зі слободи Печеніги та один з слободи Пристіна Ізюмської провінції [179, оп. 2, спр. 735, арк. 22-26]. Відомості за березень 1772 р. фіксують в Охтирці 6 військових обивателів-крамарів, які торгували «красним товаром» (постійною торгівлею також займалися 5 вихідців із колишньої старшини, 4 російських купці, один паламар та гусарська дружина Ганна Піщалгіна) [179, оп. 2, спр. 735, арк. 75]. Крамарювали також 14 військових обивателів у м. Богодухів, 2 – у сл. Городнє, 3 – у м. Красний Кут, 2 – у сл. Коломак, 1 – у сл. Мурафі та 1 – у сл. Котельві. Усього в Охтирській провінції було 29 військових обивателів-крамарів [179, оп. 2, спр. 735, арк. 75-76]. На жаль, не маємо подібних даних по Сумській та Острогозькій провінціях, але спираючись на свідчення інших описових джерел, можна припустити, що там ситуація була загалом подібною до Харківської та Охтирської провінцій.

Наведені дані дозволяють стверджувати, що у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. спектр економічної активності військових обивателів був дуже широким і включав практично всі наявні на той час у регіоні напрямки господарської діяльності. Це обумовлювало значну внутрішню неоднорідність соціальної категорії військових

обивателів, як у відношенні матеріальної забезпеченості, так і щодо стилю життя, цінностей, настанов та стратегій поведінки. Ця внутрішня неоднорідність у 80-90-х рр. XVIII ст. стала одним із основних чинників, які визначили специфіку інтеграції військових обивателів до імперського суспільства.

Таким чином, утворення соціальної категорії військових обивателів стало одним з наслідків скасування автономії Слобідської України. Скасувавши військово-адміністративну систему слобідських полків і перетворивши козацькі полки на гусарські, імперська влада водночас зберегла основні соціально-економічні привілеї слобідського козацтва та старшини, що мало стати запорукою якщо не підтримки, то принаймні нейтрального ставлення слобідського населення до здійснюваних перетворень. Саме збереження частини станових привілеїв колишнього слобідського козацтва, зокрема, права на володіння займанщинними землями, на вільне та безмитне винокуріння, а також на вільну та безмитну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність обумовило необхідність утворення соціальної категорії військових обивателів.

Привілеї, підтверджені Катериною II у маніфесті від 28 липня 1765 р., визначили специфічний правовий статус колишніх слобідських козаків-компанійців та підпомічників і стали запорукою станової окремішності військових обивателів у перші десятиріччя після скасування автономії. Водночас, у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. внаслідок покладання на військових обивателів низки нових натуральних повинностей та грошових зборів відбувається поступове зближення правового становища військових обивателів з різними категоріями державного селянства. У сфері натуральних повинностей та оподаткування у досліджуваний період основними кроками у цьому напрямку стали поширення на Слобідську Україну у 1795 р. сфери дії загальноімперської рекрутської повинності, а також покладання на військових обивателів обов'язку сплати грошового оброку у 1798 р. Адміністративне

підпорядкування військових обивателів протягом досліджуваного періоду також зазнавало поступових змін у напрямку зближення його з адміністративним підпорядкуванням різних категорій державного селянства. У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. воно спиралося значною мірою на зразки адміністративного устрою слобідських полків і зберігало певну специфіку порівняно з адміністративним підпорядкуванням інших категорій населення Російської імперії. З поширенням у 1779-1780 рр. на територію Слобідської України сфери дії «Учреждений для управления губерниями Всероссийской империи» та утворенням Воронежського та Харківського намісництв, військові обивателі в адміністративному, судовому, фіскальному та господарському відношеннях стали підпорядковуватися тим-же адміністративним і судовим установам, яким підпорядковувалися й різні категорії державних селян. Проте, у 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. військові обивателі продовжували зберігати власні органи самоврядування, що існували на рівні громад окремих населених пунктів. Реалізація в 1798 р. у Слобідсько-Українській губернії «волосної» реформи призвела до остаточної уніфікації системи адміністративного підпорядкування та самоврядування військових обивателів та різних категорій державного селянства. Таким чином, під кутом зору змін у правовому становищі саме 1798 р. можна вважати хронологічною межею, що позначає завершення основного, найбільш інтенсивного, етапу інтеграції військових обивателів до імперського суспільства.

РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ОБИВАТЕЛІВ ДО СУСПІЛЬСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

3.1. Військові обивателі як стан суспільства Слобідської України

Дослідження особливостей інтеграції військових обивателів до імперського суспільства вимагає насамперед аналізу основних чинників, що визначали соціальну окремішність цієї категорії населення. Як уже зазначалося, у перші роки після скасування автономії слобідських полків як правове становище, так і адміністративне підпорядкування військових обивателів мало виразну специфіку в порівнянні з іншими категоріями населення Російської імперії. Відповідно, на нашу думку, цілком обґрунтованим є застосування щодо військових обивателів терміну «стан». Ми будемо спиратися на визначення термінів «стан» і «станове суспільство», що були запропоновані представниками функціоналістської школи в соціології ХХ ст., і під «станом» будемо розуміти групу людей, що користуються спільним набором прав та обов'язків, а під «становим суспільством» – суспільство, в якому відсутня рівність громадян перед законом, і в якому багатство та влада безпосередньо залежать від соціального статусу особи, тобто від обсягу законодавчо закріплених за нею прав та привілеїв [195, pp. 2-3].

Окрім специфічного правового становища, важливе значення для існування стану має станова ідентичність, тобто уявлення членів стану про те, що є спільним для всіх них, і про те, де проходять межі, що відокремлюють цей стан від інших. Ідентичності найкраще досліджувати на основі аналізу наративних джерел, тобто спогадів, щоденників, публіцистичних, історичних, літературних праць тощо. Втім, у випадку військових обивателів ми, на жаль, маємо дуже обмежене коло таких джерел, і наш аналіз буде спиратися насамперед на накази від військових обивателів до Комісії зі складання нового Уложення, а також на колективні

звернення обивателів до Катерини II чи губернатора з проханнями про підтвердження тих чи інших станових привілеїв.

При аналізі станової ідентичності військових обивателів вважаємо за доцільне використовувати так званий «етнографічний» метод, запропонований Фредеріком Бартом у 1969 р. Ф. Барт звернув увагу на важливу роль, яку відіграють кордони між етнічними групами для підтримки ідентичності цих груп. Кордони, які Ф. Барт назвав «діакритиками», вказують, де саме завершується одна група й починається друга, і, таким чином, привертають увагу до ролі «Іншого» у формуванні ідентичності певної етнічної групи [194, pp. 9-38]. «Етнографічний» підхід був згодом розвинений Івером Нойманном, який запропонував застосовувати його для дослідження будь-яких типів колективних ідентичностей і більш докладно проаналізував роль «Іншого» у формуванні та підтриманні ідентичності певної групи [99].

Аналіз змісту наказів до Комісії зі складання нового Уложення, а також звернень окремих громад військових обивателів до Катерини II засвідчує, що «діакритиками», або маркерами станової ідентичності військових обивателів, виступали станові привілеї та уявлення про себе як про «вільних людей» [59, с. 15-16; 138, с. 4, 6, 20, 26, 31, 35, 42-43]. Причому найважливіше значення мали саме привілеї, які згадуються в усіх без винятку надрукованих наказах. Станові привілеї виступали, з одного боку, як об'єднавчий чинник, а з іншого – були своєрідною демаркаційною лінією й вказували, де саме проходять кордони з «Іншими». Зокрема, військові обивателі чітко відокремлювали себе від підданих селян, духовенства та російського купецтва на тій основі, що на ці категорії населення не поширюються привілеї колишнього козацького стану [138, с. 20-21, 37]. У наказі від сумських військових обивателів з цього приводу, зокрема, зазначалось: «О недопущеніи къ торговому промыслу, кромь имѣющихся въ здешнихъ мѣстахъ ярмонковъ, какъ великороссійскихъ купцовъ, такъ и малороссійскаго регимента жителей и прочаго званія

людей, кромѣ Слободской губерніи провинціальныхъ городовъ и войсковыхъ слободъ обывателей, и о непокупкѣ великороссійскимъ людемъ, какъ помѣщикамъ, такъ и купцамъ и другимъ чинамъ, тожъ и малороссійскаго регимента старшинамъ и казакамъ въ здѣшнихъ мѣстахъ какъ земель, такъ и жилыхъ дворовъ, лавокъ и прочаго...» [138, с. 37].

Найбільш проблематичним у даному разі було проведення кордонів з колишньою козацькою старшиною, представники якої також користувалися привілеями козацького стану. Демаркаційною лінією тут виступала формальна приналежність представників колишньої старшини до дворянства завдяки отриманню чинів «Табелі про ранги». Це досить чітко ілюструє наказ від м. Суми, в якому військові обивателі просять про зарахування до їхньої громади тих представників колишньої старшини (насамперед сотників, підпрапорних та їхніх дітей), які не отримали чинів «Табелі про ранги», але продовжують користуватися привілеями козацького стану [138, с. 38].

Другим основним маркером станової ідентичності військових обивателів було уявлення про себе як про «вільних людей». Зазначимо, що «вольність життя», під якою розумілася як особиста свобода, так і низка особливих прав у сфері майнових відносин, була однією з основних категорій, що визначали ідентичність та характер політичної культури українського козацтва Речі Посполитої у другій половині XVII ст., а також і козацького стану Гетьманщини у XVIII ст. [136, с. 151-153]. З категорією «вольності життя» було тісно пов'язане уявлення про «лицарську гідність», тобто приналежність козацтва до ширшої спільноти військового люду (до складу якої в Речі Посполитій входили також представники шляхти), члени якої користувалися спільними привілеями та мали специфічну систему настанов і цінностей [136, с. 119-120]. Як показав Петро Сас, до основних лицарських чеснот українського козацтва в XVII ст. відносились: мужність, вірність, гідність, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, служіння певним високим ідеалам, зокрема,

таким, як оборона Вітчизни та боротьба з «невірними» [136, с. 121]. Саме приналежність козацтва до лицарської спільноти, яка виконувала надзвичайно важливі для держави функції, слугувала основним обґрунтуванням особливого статусу та станових привілеїв козацтва.

Аналіз змісту наказів до Комісії зі складання нового Уложення засвідчує, що основні ціннісні орієнтації українського козацтва першої половини XVII ст., включно з «вольністю життя» та «лицарською гідністю», залишалися актуальними і для військових обивателів. Необхідність збереження особливого статусу та станових привілеїв обґрунтовувалася тривалою та вірною «ратною» службою військових обивателів та їхніх предків з охорони південних кордонів Російської імперії. Причому особливий наголос робився на таких цінностях, як мужність, вірність та здатність до самопожертви. Зокрема, в наказі від м. Ізюм зазначалося: «...Которую службу по 765 годъ служили, и въ тѣхъ давнихъ годахъ во время на городъ Изюмъ непріятельского нападенія наши дѣды, отцы и мы, не щадя живота и крови, отпоръ чинили и чрезъ границу внутрь Россіи непріятельскихъ людей не перепущали, причемъ многіе взяты въ плѣнъ, гдѣ и нынѣ находятся, прочіе-жъ при тѣхъ непріятельскихъ нападеніяхъ жизнь свою смертную кончили» [138, с. 4]. У наказі від м. Охтирка зазначалося, що російські монархи надали слобідським козакам спеціальні привілеї за «...оказанныя вѣрныя и непоколебимыя ихъ службы и мужественное противъ непріятелиа ополчѣніе и происходимое имъ разореніе...» [138, с. 6]. Аналогічні твердження містяться також в інших наказах [138, с. 20, 35, 42].

Наразі важко з певністю визначити, чи лицарські чесноти дійсно були важливою складовою ідентичності військових обивателів, чи апеляція до них була лише традиційною риторичною фігурою, що використовувалася для обґрунтування прав та привілеїв. Втім, незалежно від відповіді на це питання, можна стверджувати, що станові привілеї, уявлення про себе як про «вільних людей» та пов'язані з ними лицарські

чесноти відігравали роль «діакритиків», тобто виступали основними маркерами станової окремішності військових обивателів, і вказували, де саме проходять кордони з іншими категоріями населення. З іншого боку, це означало, що разом з обмеженням сфери дії станових привілеїв та поступовим зрівнянням військових обивателів у правовому становищі з державним селянством зникатимуть також і підстави для спільної ідентичності колишніх слобідських козаків.

Наявні джерела дають можливість стверджувати, що принаймні у другій половині 60-х рр. XVIII ст. військові обивателі мали досить виразне відчуття власної станової окремішності. Про це, зокрема, свідчить використання поняття «станової честі» в наказі до Комісії зі складання нового Уложення від сумських обивателів: «О безчестіи войсковыхъ обывателей: ежели кто обезчеститъ войскового обывателя какимъ-нибудь случаемъ, наприимѣръ, назоветъ воровъ, или разбойникомъ, или инымъ чѣмъ тому подобнымъ, а по изслѣдованіи въ томъ доказать не можетъ, то съ таковымъ править по двѣнадцати рублевъ, а женъ противъ мужнева въ двое, а дочери, которая будетъ еще въ дѣвках, противъ отца втрое» [138, с. 37]. На жаль, через брак відповідних джерел наразі важко простежити зміни, що відбувалися в ідентичності військових обивателів у 80-90-х рр. XVIII ст.

Визначення місця військових обивателів в соціальній ієрархії слобідського суспільства другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. вимагає також розгляду сприйняття обивателів представниками інших категорій населення. Аналіз наказів до Комісії зі складання нового Уложення від колишньої козацької старшини, а також топографічних описів, подорожніх записок та спогадів, авторами яких були представники інших, ніж військові обивателі, категорій населення, дозволяє стверджувати, що у другій половині 60-х – 80-х рр. XVIII ст. для слобідського суспільства загалом не була характерна різка поляризація і бар'єри між окремими станами не були надто жорсткими. В уявленнях представників різних

соціальних категорій на вершині соціальної драбини перебувала колишня козацька старшина, але й військові обивателі не протиставлялися різко колишній старшині й розглядалися як привілейована категорія населення, котра як у правовому, так і в економічному плані посідає важливу позицію в соціальній ієрархії слобідського суспільства [56, с. 184; 105, с. 36-37, 65-66; 137, с. 251-254].

Проте вже від початку 80-х рр. XVIII ст. увиразнюється інша тенденція, яка вже у перші десятиріччя XIX ст. стала домінуючою. Формування в регіоні таких категорій населення, як дворянство, купецтво та міщанство, що відігравали ключову роль в соціальній ієрархії суспільства внутрішніх російських губерній, поступова соціальна та культурна інтеграція колишньої слобідської старшини до дворянського стану, а також спрямованість урядової політики на підтримку та надання максимальних привілеїв лише одній категорії населення – дворянству, часто шляхом дискримінації інших категорій, значно поглибили поляризацію слобідського суспільства й створили передумови для появи також і в Слобідській Україні характерного для внутрішніх російських губерній різкого поділу на малочисельну освічену та заможну еліту і ширший загаль населення, який в своїй основній масі залишався неосвіченим та економічно слабко розвиненим. Еліті, до якої зазвичай відносили дворянство, а також церковних ієрархів та найбагатших купців, протиставлялись селянство й середні та нижні верстви міського населення, які найчастіше окреслювалися як «простолюд». Ставлення еліти до «простолюду» було зазвичай зверхньо-зневажливим, як до людей, які знаходяться на нижчому рівні розвитку, але водночас і патріархально-поблажливим, оскільки «простолюд» вважався неосвіченим і забобонним, а відтак потребував нагляду та опіки з боку еліти й держави. У своєму завершеному вигляді цей поділ на еліту та «простолюд» остаточно оформився в регіоні лише в перші десятиріччя XIX ст. Втім, вже у 80-90-х рр. XVIII ст. ми натрапляємо на численні випадки вживання поняття

«простолюди» у вказаному вище значенні, зокрема, і щодо військових обивателів [41, оп. 2, спр. 142, арк. 8, 20, 21 зв.; 105, с. 37; 179, оп. 2, спр. 1626, арк. 10]. Таким чином, інтеграція військових обивателів до імперського суспільства, принаймні у сприйнятті сучасників, означала суттєве зниження їхнього соціального статусу, якщо порівнювати з їхньою позицією в соціальній ієрархії суспільства слобідських полків.

При дослідженні інтеграції військових обивателів до імперського суспільства слід також враховувати, що у 60-90-х рр. XVIII ст. в структурі російського суспільства відбувалися важливі зміни, спричинені як урядовими реформами, так і економічним та інституційним розвитком. У той час станова система Російської імперії досить сильно відрізнялася від станової системи держав Центрально-Східної та Західної Європи, що проявлялося, зокрема, у значно більшій фрагментованості суспільства, відсутності у російських «станів» жалуваних монархами привілеїв, які б виводилися ще з часів середньовіччя чи з XVI-XVII ст., а також у визначальній ролі правових критеріїв у виокремленні «станів», і, натомість, слабкому розвитку колективних ідентичностей їхніх членів [197, рр. 21-24]. Важливо також враховувати, що метою Катерини II та її оточення не було створення в Російській імперії чотиристанової системи, яка б складалася з дворянства, духовенства, міського населення та селянства. Політика імперського уряду була спрямована насамперед на чітке визначення складу, правового становища та адміністративного підпорядкування вже існуючих на той час категорій населення. Остаточна мета політики Катерини II в соціальній сфері, у відповідності до ідей «добре-впорядкованої поліцейської держави», полягала у створенні правових та інституціональних механізмів, які б забезпечували ефективний державний контроль над усіма основними сферами життя населення [197, р. 20].

Таким чином, інтеграція військових обивателів до імперського суспільства не була спричинена цілеспрямованою політикою імперського

уряду чи слобідської губернської влади, а, натомість, стала опосередкованим наслідком інституціональної інтеграції регіону до складу імперії. Утворення в Слобідській Україні тих же адміністративних установ, що існували й у внутрішніх російських губерніях, та поширення на територію регіону сфери дії загальноімперських законів стали важливими передумовами для економічної та соціальної інтеграції. Співіснування станових привілеїв військових обивателів із загальноімперським законодавством породжувало численні правові колізії та конфлікти, які часто неоднозначно вирішувалися слобідською губернською владою та судами.

Втім, уже у другій половині 60-х рр. XVIII ст. розпочинається поступове обмеження сфери дії станових привілеїв військових обивателів, яке продовжувалося і в наступні десятиріччя. Поряд із цим, у перші десятиріччя після скасування автономії імперський уряд покладає на військових обивателів низку нових натуральних повинностей та грошових зборів. Наслідком цього було поступове зрівняння військових обивателів у правовому становищі з іншими «податними» категоріями населення імперії, зокрема, з державним селянством. Важливу роль у процесі інтеграції відіграли також зміни в адміністративному підпорядкуванні військових обивателів, що відбувалися у 1780–1798 рр. У результаті адміністративних реформ імперського уряду наприкінці 90-х рр. XVIII ст. військові обивателі в адміністративному, судовому, фіскальному та господарському відношеннях підпорядковувалися тим самим адміністративним установам, що і різні категорії державних селян.

Таким чином, обмеження сфери дії станових привілеїв, покладання на військових обивателів нових натуральних повинностей і грошових зборів, а також зміни в адміністративному підпорядкуванні стали першим напрямком інтеграції колишнього слобідського козацтва до імперського суспільства. Другим основним напрямком інтеграції стали переходи військових обивателів до інших категорій населення імперії, зокрема до

купецтва, міщанства та цехових ремісників, а також чиновництва та дворянства. Найбільш інтенсивними ці переходи були у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XVIII ст., коли нова соціальна система в регіоні тільки формувалася, межі між соціальними категоріями ще не були чітко визначені і, відповідно, існували досить широкі можливості для вертикальної соціальної мобільності.

Загальним наслідком соціальних перетворень, що здійснювалися російським урядом у Слобідській Україні в 60-90-х рр. XVIII ст., стало насамперед посилення фрагментованості суспільства та різке зростання кількості соціальних конфліктів. У даному разі видається перспективним застосувати до Слобідської України останніх десятиріч XVIII ст. концепцію «суспільства залишкових верств» («sedimentary society»), розроблену Альфредом Ріббером. На думку А. Рібера, найхарактернішою рисою суспільства Російської імперії XVIII – початку XX ст. була значна фрагментованість, або атомізованість, що проявлялася в існуванні великої кількості окремих соціальних груп та субкультур, дуже слабо пов'язаних між собою [208, рр. 356-361]. Саме ця фрагментованість стала причиною того, що в імперії Романових так і не сформувалися повноцінні стани, а згодом і класи, і не розвинулося громадянське суспільство. Така ситуація була викликана у значній мірі тим, що російські монархи, починаючи від Петра I, активно втручалися у процес формування соціальних груп і намагалися спрямувати його у потрібному державі напрямку. Проте, намагаючись запровадити нову систему соціальної стратифікації, вони зазвичай частково зберігали соціальні умови та структури, що існували перед тим. У результаті формувалося складне ієрархічне суспільство, яке складалося з елементів хронологічно різних соціальних систем [208, рр. 361-362]. Катерина II, намагаючись створити корпоративне міське суспільство, котре б засновувалося на нових принципах соціальної стратифікації, зберегла, однак, важливі елементи системи «служилих станів» Петра I, наприклад, соціальну категорію «посадських».

У Слобідській Україні нові елементи загальноімперської соціальної системи (купецтво, міщанство, дворянство тощо) накладалися на відмінне правове поле та окремі елементи попередньої соціальної системи (військові обивателі та колишня козацька старшина), що створювало передумови для виникнення численних суперечностей та конфліктів. Таким чином, одним із наслідків скасування автономії слобідських полків у 1765 р. і реформаторської діяльності імперського уряду в наступні десятиріччя стало формування у Слобідській Україні суспільства, в якому співіснували елементи різних соціальних систем і для якого характерними були значна фрагментованість та високий рівень соціальної напруги. Дослідження специфіки інтеграції військових обивателів до імперського суспільства, зокрема, обмежень імперською владою станових привілеїв військових обивателів, а також соціальної мобільності колишнього слобідського козацтва, досить добре ілюструє наведену вище тезу.

3.2. Обмеження імперською владою привілею військових обивателів на вільне володіння займанщинними землями

Правовою основою землеволодіння військових обивателів був привілей на вільне володіння й розпорядження землями, набутими шляхом займанщини, який був наданий московськими царями українському населенню слобідських полків у другій половині XVII століття. Протягом XVIII століття імперський уряд поступово обмежував сферу дії цього привілею. У 1735 р. займанщина в регіоні була призупинена, а в 1763 р. з'явилася заборона на продаж козацьких земель [111, с. 384; 112, с. 376-377]. Заборона 1763 р. стала наслідком численних скарг козаків-компанійців та підпомічників на представників старшини зі звинуваченнями у незаконному привласненні козацьких земель [59, с. 4]. Таким чином, заборонивши продаж землі, уряд, з одного боку, намагався унеможливити подальше обезземелення рядового козацтва, а з іншого – забороняв продавати землю не лише представникам старшини, але й

іншим козакам, що викликало значне незадоволення серед рядового козацтва, а після 1765 р. і серед військових обивателів. Останні розглядали займанщинні землі як свою повну власність і не погоджувалися з урядовими обмеженнями. Про це свідчать, зокрема, накази до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р., які містять численні вимоги відновити вільний продаж землі, принаймні в середовищі військових обивателів [138, с. 18, 36, 50].

Зазначимо, що, попри урядові заборони, торгівля землею у 60-70-х рр. XVIII ст. не припинялась. Чимало свідчень цьому знаходимо у джерелах [44, оп. 1, спр. 15, арк. 1; спр. 33, арк. 1-3; 59, с. 29; 186, оп. 1, спр. 39, арк. 27-29, 34]. Зазвичай такі угоди відбувалися без юридичного оформлення їх у цивільній адміністрації регіону, лише за участі свідків, які мали підтвердити акт продажу. Така практика, власне, відповідала попередній традиції.

Маємо також свідчення про інший спосіб, за допомогою якого обходили урядові заборони, – заставу землі, якою прикривався акт продажу. У цьому випадку продавець формально віддавав землю у заставу, за що отримував гроші. Покупець разом із землею отримував на цю суму вексель, який, проте, ніколи не погашався, й земля назавжди залишалась у нового власника [44, оп. 1, спр. 79, арк. 18; 183, оп. 1, спр. 492, арк. 9, 18].

Щодо другої половини 70-х – 80-х рр. XVIII ст. вже є свідчення про офіційне затвердження слобідською губернською владою актів купівлі-продажу земель військових обивателів. Підтвердження цьому маємо у вигляді купчих на землю, що видавалися у відділах кріпосних справ провінційних канцелярій Слобідсько-Української губернії, а також у численних рішеннях судів, які затверджували акти купівлі-продажу земель військових обивателів [44, оп. 1, спр. 24, арк. 10; спр. 33, арк. 1-3; спр. 46, арк. 51; 173, оп. 2, спр. 57, арк. 1; 183, оп. 1, спр. 492, арк. 1-2, 18]. Військові обивателі могли продавати та закладати землю лише представникам свого стану. Це підтверджує, зокрема, указ Воронезького та

Харківського генерал-губернатора В. О. Черткова до острогозького городничого від 12 березня 1783 р., де городничому наказувалося заохочувати військових обивателів вступати до купецтва та міщанства й пояснювати обивателям, що вони, як і раніше, будуть користуватися всіма привілеями, й зокрема будуть мати право «...продавать и закладывать оныя [землі – В.С.] единственно своей собратии, то есть записавшимся ис казенныхъ обывателей в купечество и мещанство и самимъ казеннымъ обывателямъ, а не другому кому» [32, оп. 1, спр. 11, арк. 1 зв.]. Втім, ці обмеження стосувалися лише продажу. Купувати землю військові обивателі могли у представників усіх категорій населення, зокрема, й у дворянства [183, оп. 1, спр. 492, арк. 1-2, 18].

Зазначимо, що у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. правовий статус займанщинних земель так і не був чітко визначений на законодавчому рівні. Це означало, що права військових обивателів на володіння та розпорядження їхніми землями могли бути у будь-який момент поставлені під сумнів як органами державної влади, так і представниками інших категорій населення. Зокрема, той самий В. О. Чертков, посилаючись на Межову інструкцію 1766 р., своїм указом від 26 квітня 1783 р. заборонив судам Харківського та Воронежського намісництв затверджувати акти купівлі-продажу земель однодворців [180, оп. 1, спр. 109, арк. 2]. Цим же указом було також тимчасово призупинене і затвердження «купчих» на займанщинні землі військових обивателів – до появи остаточного рішення Сенату про статус цих земель [180, оп. 1, спр. 109, арк. 2]. Указом від 25 червня 1786 р. Харківська казенна палата заборонила вирубку займанщинних та куплених лісів військових обивателів та однодворців, знову ж таки, до появи рішення Сенату про статус цих земель [178, оп. 2, спр. 1622, арк. 1]. Ці укази здебільшого залишалися на папері, і користування лісами та продаж земель тривали й надалі. Але вони добре ілюструють невизначеність правового статусу займанщинних земель на законодавчому рівні. Ця невизначеність, на нашу

думку, пояснюється насамперед тим, що імперський уряд уникав остаточного вирішення цього питання, оскільки надання військовим обивателям права повної власності на займанщинні землі суперечило новій моделі земельних відносин, яку Катерина II та її оточення намагалися запровадити шляхом проведення Генерального межування.

У Слобідській Україні Генеральне межування відбувалося протягом 1767–1781 рр. Здійснюючи Генеральне межування, уряд мав на меті передусім навести лад у питаннях земельної власності, визначивши точні межі володінь кожного власника та надавши їм належне документальне оформлення. Водночас за допомогою межування Катерина II мала намір запровадити в імперії нову модель земельних відносин, за якої право повної власності на свої землі мали отримати лише представники дворянства – стану, на який імператриця спиралася, проводячи свої реформи [133, с. 62-67]. Урядова концепція передбачала, що поза межами міста мають межуватися лише володіння осіб, звільнених від сплати подушного податку, тобто дворянства, духовенства, і в нашому випадку – колишньої козацької старшини [82, с. 186]. Землі військових обивателів певного міста чи слободи було наказано межувати не окремо кожному власнику, а всім разом, однією окружною межею [168, № 12, с. 411-412].

У запропонованому урядом варіанті здійснення межування в Слобідській Україні наштовхнулося на дуже складні перепони. У Слобідсько-Українській губернії було дуже поширеним черезсмужжя володінь військових обивателів та колишньої старшини, й, відповідно, в більшості випадків здійснити межування так, як пропонував уряд, було неможливо. Саме тому і центральний уряд, і місцева адміністрація заохочували до здійснення так званих «полюбовних розділів» [139, с. 637]. Були навіть розроблені спеціальні графічні плани, які показували, яким чином мають відбуватися такі розділи [175, оп. 1, спр. 10, арк. 1-4].

«Полюбовний розділ» передбачав ліквідацію черезсмужжя в околицях міста чи слободи, де більшість населення становили військові

обивателі, шляхом взаємних обмінів земельними ділянками між громадою обивателів і представниками колишньої старшини або дворянства. У результаті розділу такий населений пункт мав бути оточений кількома великими земельними ділянками, кожна з яких належала окремо військовим обивателям і представникам колишньої старшини та дворянства [175, оп. 1, спр. 10, арк. 1-4].

Маємо чимало відомостей про «полюбовні розділи», що були здійснені протягом 70-80-х рр. XVIII ст. Зокрема, у 1770 р. військові обивателі слободи Бакирівки здійснили «полюбовний розділ» з відставним підпрапорним М. Криницьким [176, оп. 1, спр. 19, арк. 4-6], у 1773 р. відбувся розділ між обивателями слободи Печеніг і майором І. Зарудним [174, оп. 1, спр. 1, арк. 11-12], у 1775 р. – між обивателями слободи Лиману і капітаном І. Шабельським [174, оп. 1, спр. 18, арк. 1-9], у 1777 р. – між обивателями містечка Мерефи і полковником М. Куликовським [139, с. 642-643], у 1781 р. – між обивателями слободи Краснопілля і майором О. Анненковим [139, с. 643-644] тощо.

Збереглося багато сідчень про конфліктні ситуації, що виникли під час розділу землі, а також про те, що сторони взагалі не домовилися про умови розділу. Зокрема, суперечка з приводу розділу землі виникла у 1771 р. між відставним полковником Н. Каразіним та військовими обивателями слободи Павлівки [183, оп. 1, спр. 22, арк. 3-5]; військові обивателі Печеніг, про яких ми вже згадували, здійснивши розділ з майором І. Зарудним, не змогли домовитися з іншими поміщиками – братами Зайцевими і Г. Щербиною [174, оп. 1, спр. 1, арк. 47]. У 1771 р. військові обивателі слободи Стецьківки домовилися про «полюбовний розділ» з відставним майором О. Савичем. Однак під час здійснення межування 24–26 квітня 1771 р. за наказом О. Савича до його володінь віднесли й частину земель військових обивателів. Це стало причиною тривалого конфлікту між громадою військових обивателів та поміщиком.

Військові обивателі Стецьківки з приводу цієї справи зверталися навіть до Катерини II [173, оп. 2, спр. 52, арк. 1-2].

Таким чином, здійснення Генерального межування в Слобідській Україні супроводжувалося конфліктами з приводу приналежності земель. Причому в конфліктах між дворянами та військовими обивателями місцева адміністрація та суди часто ставали на бік останніх. Подальші архівні дослідження зможуть дати відповідь на питання, наскільки великими були втрати обивательських земель через ці конфлікти.

Зазначимо, що Генеральне межування не спричинило зникнення індивідуальних земельних володінь військових обивателів. Як свідчать комісарські відомості 70-х рр. XVIII ст., всередині окружної межі населеного пункту індивідуальні земельні ділянки військових обивателів зберігалися, причому їхні розміри були також ретельно зафіксовані [175, оп. 1, спр. 43, арк. 1-168; 176, оп. 1, спр. 5, арк. 1-94; 177, оп. 1, спр. 4, арк. 1-11]. Межування негативно позначилося на легітимності цих володінь. До 1917 р. дані Генерального межування вважалися головним доказом прав власності на землю. Межування легітимізувало лише землі, які належали громаді військових обивателів як окремій юридичній особі. Саме на ці землі видавалися «отказные книги», в яких оформлювалися результати Генерального межування. Натомість права на свої індивідуальні земельні ділянки військові обивателі мали доводити за допомогою інших документів – кріпосних грамот, купчих, заповітів тощо, яких більшість з обивателів не мали.

Важливим є питання про вплив політики імперського уряду на зміну форми землеволодіння військових обивателів. Імперська влада була зацікавлена у поширенні серед обивателів общинних принципів землекористування, за зразком внутрішніх російських губерній, оскільки це, з одного боку, полегшувало контроль за мобільністю населення, а з іншого – давало додаткові гарантії того, що навіть найбідніші обивателі будуть забезпечені землею й матимуть можливість сплачувати податки.

Втім, реальних кроків для досягнення цієї мети у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. з боку як центральної, так і місцевої влади, зроблено не було.

Індивідуальне землеволодіння у досліджуваний період залишалося домінуючою формою. Можна виокремити принаймні три способи набуття індивідуальних земельних ділянок. По-перше, це отримання у спадок від батьків або інших родичів займанщинних земель; по-друге, купівля землі; по-третє, окремі військові обивателі за рішенням всієї громади могли отримувати ділянки з фонду громадських земель в індивідуальне володіння [59, арк. 26]. Землю від громади найчастіше отримували ті військові обивателі, які «противъ другихъ повинности отбываютъ и казенные подати платятъ бездоимочно», а також ті, які захищали інтереси громади в судових суперечках або виконували якісь інші громадські доручення [59, арк. 26; 139, с. 657-658].

Поряд з індивідуальним існувало громадське землеволодіння. Фонд громадських земель складався насамперед із пасовиськ і лісів, а також і з орних земель. Втім, у другій половині 60-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. великі фонди громадських орних земель існували лише у порівняно слабо заселених Острогозькій та Ізюмській провінціях. У Сумській, Охтирській та Харківській провінціях, де щільність населення була значно вищою, фонди громадських орних земель були вже значною мірою вичерпані через роздачу цих земель малоземельним військовим обивателям.

Про громадські землі маємо в історіографії лише поодинокі та уривчасті згадки. Історики звертали увагу насамперед на призначення цих земель [11, с. 154-155; 59, арк. 19-29]. Натомість, проблеми правового статусу та особливостей землекористування майже не порушувались. Ми проаналізуємо ці питання на прикладі відомостей про громадські ліси військових обивателів міста Охтирка другої половини 70-х рр. XVIII ст., що є в нашому розпорядженні.

Після завершення Генерального межування на початку 1776 р. громада військових обивателів Охтирки мала у безспірному володінні шість лісових дач. З приводу ще однієї ділянки лісу була суперечка з однодворцями м. Олешня, й остаточне рішення на користь однієї зі сторін на той час ще не було прийняте [183, оп. 1, спр. 295, арк. 3].

На своєму зібранні, що відбулося 18 грудня 1776 р., представники громади військових обивателів Охтирки вирішили, що три лісові дачі: перша, площею 2840 кв. сажнів, друга – 760 кв. сажнів, а також та, з приводу якої був конфлікт з однодворцями, - залишаються в громадському володінні. Деревина з цих лісів мала використовуватися передусім на виконання тих повинностей та обов'язків, які були покладені на всю громаду військових обивателів: «...оставлено для случающихся городских надобностей, а паче на постройку и починку зависимых от нашего исправления гусарских конюшенъ и другихъ непривидимыхъ надобностей» [183, оп. 1, спр. 295, арк. 3]. У надзвичайних випадках деревину з цих лісів могли використовувати й окремі військові обивателі, але лише з дозволу громади та комісарського правління: «А естли кому храни Богъ последуетъ несчастное приключѣние отъ пожарного случая или по крайнѣй обвѣтшалости избе необходима нужда на починку либо и вновь на постройку для жительства...вырубку чинить з дозволения комисарства и с запиской, а самимъ отнюдь не приезжать» [183, оп. 1, спр. 295, арк. 4].

Чотири інші ліси також залишалися у володінні громади, але їх було вирішено розподілити поміж військовими обивателями. Кожна особа чоловічої статі охтирських військових обивателів мала отримати одну ділянку лісу, за винятком тих обивателів, які, хоч і були зареєстровані в Охтирці, але фактично проживали поза межами міста у власних хуторах, або в інших обивателів у підсусідках чи в робітниках. Такі обмеження пояснювалися тим, що, проживаючи поза межами міста, ці обивателі не брали участі у виконанні повинностей та обов'язків покладених на всю

громаду [183, оп. 1, спр. 295, арк. 4]. Військових обивателів, поміж якими мав бути розподілений ліс, виявилось 4840. Хоча у багатьох із них уже були власні лісові ділянки і часом чималі, а у деяких – не було зовсім, вирішили, щоб уникнути образ та суперечок, розподілити ліс поміж усіма на рівні частини. Таким чином, кожен із 4840 військових обивателів мав отримати ділянку розміром 720 кв. сажнів (0,3 десятини) [183, оп. 1, спр. 295, арк. 5].

Військові обивателі були обмежені у свої правах щодо використання й розпорядження одержаним лісом. Вони мали можливість використовувати дерева зі своїх ділянок для потреб власного господарства, також мали право передавати ці ділянки у спадок [183, оп. 1, спр. 295, арк. 5]. Проте вирубувати ліс на продаж заборонялось. Отримані ділянки заборонялося також продавати та закладати: «Оныхъ опредѣленныхъ тѣхъ хозяевъ кромѣ своего удовольствія на изрубъ не продавать изъ землею въ закладъ или въ продажу только за долги, поелику та земля с лесомъ казенная общественная никому не отдавать, а естли кто въ противность сего учинить отважица, за то подвергается телесному наказанию, а проданое или заложенное, у того хто на сие поступить, отобрать безденежно» [183, оп. 1, спр. 295, арк. 5].

З наведеної цитати бачимо, що військові обивателі називають ці землі «казенними общественными». Якщо в цьому випадку слово «казенный» було вжито в буквальному значенні, то це дає підстави стверджувати, що військові обивателі розглядали ці ліси як такі, що належать казні, тобто державі, й були надані громаді лише в користування. Це припущення підтверджує також той факт, що рішення громади охтирських обивателів з приводу лісів, про яке йшлося вище, було подане на затвердження до Охтирської провінційної канцелярії й схвалене останньою [183, оп. 1, спр. 295, арк. 8-9]. Така практика була, власне, загальнопоширеною – аналогічні подання до різних органів місцевої влади про затвердження рішень громади з приводу громадських лісів маємо й

щодо низки інших населених пунктів [179, оп. 2, спр. 1626, арк. 2-4; оп. 2, спр. 2027, арк. 1-2; 186, оп. 1, спр. 39, арк. 123 зв.].

Відповідно до рішення громади, військові обивателі Охтирки також були зобов'язані надавати дерево зі своїх ділянок на громадські потреби, якщо виникне така необхідність: «...и съ тѣхъ частей каждому хазяину отъ себя на починку гатей и гусарскихъ конюшень потребно форость и другой необходимый къ тому лесъ должны давать отъ себя безоговорочно, въ чемъ всехъ обывателей къ сведенію и непремѣнному исполенію въ атаманскомъ правленіи обязать подпискою» [183, оп. 1, спр. 295, арк. 5].

Отже, як показує приклад охтирських військових обивателів, громадські ліси могли перебувати як у спільному володінні всіх членів громади, так і надаватися у тимчасове володіння окремим військовим обивателям. Ці два способи землеволодіння, як окремо, так і в поєднанні, бачимо і в інших громадах військових обивателів, зокрема, в місті Острогоську, слободах Тимофіївці, Печенігах, Кицівці, Хухрі, Олешні, Старій Міловій тощо [11, с. 154; 41, оп. 2, спр. 142, арк. 12; 59, арк. 23; 179, оп. 2, спр. 1626, арк. 2-4; оп. 2, спр. 2027, арк. 1-2; 186, оп. 1, спр. 39, арк. 123 зв.].

Таким чином, наявні дані дають можливість стверджувати, що існували важливі відмінності у ставленні військових обивателів до громадських земель та індивідуальних ділянок. Військові обивателі розглядали індивідуальні ділянки як свою повну власність і виступали проти обмежень на розпорядження цими землями, що їх накладали уряд та місцева влада. На землі громадські дивилися, схоже, як на казенні, що були надані громаді лише у користування, й тому погоджувалися з урядовим контролем над розпорядженням ними. Проте маємо також свідчення того, що принаймні частина безземельних та малоземельних військових обивателів у досліджуваний період виступала за поширення й на індивідуальні ділянки принципів користування громадськими землями, зокрема за запровадження зрівняльного розподілу землі. Цю тенденцію

добре ілюструє випадок слободи Ямної Богодухівського повіту Харківського намісництва.

30 квітня 1789 р. ямненський отаман Андрій Романенко подав до Харківської казенної палати два прохання від ямненських військових обивателів. У першому проханні, яке підписали 223 військових обивателі, містилося звернення до Казенної палати з проханням про дозвіл на зрівняльний розподіл на душі всієї орної землі та пасовиськ, що знаходилася в дачах слободи Ямної. Необхідність здійснення розподілу військові обивателі обґрунтовували тим, що «...они какъ подушные денги уплачивають, так и провиантъ на армию поставляють каждой за свои души, а землею владѣють противу протчихъ обывателей...весма по малому числу, а нѣкоторые изъ нихъ и малого числа земли во владѣннїи своемъ не имѣють, чрезъ что они претерпеваютъ несносную обиду» [185, оп. 1, спр. 95, арк. 2]. Здійснення розподілу, на думку військових обивателів, було також необхідно для того, щоб «у каждого была земля по пропорціи ево семьи и дабы каждой могъ себя безъ нужды содержать въ пропитанїи, и всякие казенныя подати уплачивать, равно и селские тягости отправлять могъ» [185, оп. 1, спр. 95, арк. 2].

Друге прохання підписали 32 ямненських військових обивателі, які виступали проти здійснення зрівняльного розподілу землі. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що вони мають «...землю по заимкамъ и изъ стародавнихъ лѣтъ, и съ той земли до сего службу несли и нынѣ несут и подушной окладъ въ казну уплачивають, то естли оную землю раздѣлить на протчихъ яменскихъ обывателей души, могутъ претерпѣть невыннную обиду» [185, оп. 1, спр. 95, арк. 15].

У процесі розгляду справи з'ясувалося, що 21 військовий обиватель з-поміж тих, які виступали проти розподілу землі, не мали жодних документальних підтверджень права власності на свої землі. Частина з цих військових обивателів згодом приєдналася до тих, хто вимагав здійснення зрівняльного розподілу землі. Отже, станом на 22 червня 1789 р., коли

приймалося остаточне рішення в цій справі, за здійснення розподілу виступали 238 яменських військових обивателів, а проти були лише 17 осіб [185, оп. 1, спр. 95, арк. 14].

Резолюція Харківської казенної палати з приводу звернень яменських військових обивателів показує, що державна влада була в принципі зацікавлена у поширенні серед обивателів общинних принципів землекористування. У резолюції, зокрема, зазначалось: «Экспедиция все то разсмотривая примѣчаетъ, что с одной стороны весьма похвально бѣ яменскому обществу было въ таковомъ равномъ на душу раздѣле обмежеванныхъ къ той слободѣ утверждѣнне здѣлать, чемъ бы соблюдено равенство въ разсужденіи общественныхъ тягостей, но съ другой стороны, неизвѣстно точно в сей экспедиціи правельно ль 32 обывателя присвояють себѣ собственную землю, а когда и въ самомъ существѣ имѣють они на оную какія законныя укрѣпленія, то экспедиція права не имѣеть въ то и входитъ, кольми паче такову землю присвоятъ заочно всему обществу» [185, оп. 1, спр. 95, арк. 1а]. Отже, Казенна палата не зважилася самостійно розглядати це питання й передала цю справу до Краснокутської нижньої розправи [185, оп. 1, спр. 95, арк. 1а].

Рішення з цього питання Краснокутська нижня розправа ухвалила 22 червня 1789 р. Резолюція розправи спиралася на 9 та 19 розділи Межової інструкції 1766 р., де зазначалося, що за казенними селянами залишаються у володінні їхні займанщинні та куплені землі, а також на «предложеніє» генерал-губернатора В.О. Черткова від 18 серпня 1783 р., яким, до появи з цього приводу спеціального указу Катерини II, заборонялося здійснювати зрівняльні розподіли земель, що належали військовим обивателям та однодворцям [185, оп. 1, спр. 95, арк. 23 зв.]. Відповідно, Краснокутська нижня розправа вирішила землі 17 яменських військових обивателів, які не бажали здійснювати зрівняльний розподіл, залишити за ними, а натомість іншим 238 військовим обивателям

дозволялося здійснити зрівняльний розподіл належних їм земель [185, оп. 1, спр. 95, арк. 23 зв.-24].

Отже, ані губерньська влада, ані Краснокутська нижня розправа не наважилися у даному випадку санкціонувати примусовий зрівняльний розподіл землі, оскільки це прямо порушувало б підтверджений Катериною II у 1765 р. привілей на вільне володіння займанщинними землями. Відповідно, лише сама імператриця могла своїм указом скасувати власне попереднє рішення. Втім, як уже зазначалося, імперська влада уникала чіткого визначення статусу займанщинних земель, оскільки визнання за військовими обивателями права повної власності на їхні землі суперечило б тій моделі земельних відносин, яку намагався запровадити в імперії уряд, а скасування особливого правового статусу займанщинних земель могло спровокувати значне суспільне незадоволення. Практику примусового зрівняльного розподілу займанщинних земель військових обивателів слобідська губерньська влада вперше запровадила значно пізніше, у 1814 р., не узгодивши свої дії з центральним урядом [11, с. 155]. До практики примусових розподілів займанщинних земель губерньська влада неодноразово зверталася і в 20-30-х рр. XIX ст. Як і у випадку слободи Ямної 1789 р., подібні розподіли підтримувалися більшою частиною безземельних та малоземельних військових обивателів, натомість зустрічали спротив з боку заможних членів громади [139, с. 665].

Щодо другої половини 60-х – першої половини 90-х рр. XVIII ст., то ми не маємо наразі відомостей про інші населені пункти, окрім слободи Ямної, де б військові обивателі виступали з ініціативою здійснення зрівняльного розподілу як громадських, так і індивідуальних земель. Втім, деякі міркування дозволяють припустити, що подібні ситуації виникали й у інших громадах військових обивателів, і подальші архівні дослідження зможуть це підтвердити. По-перше, велика кількість малоземельних та безземельних військових обивателів, як у слободі Ямної, була в досліджуваний період досить типовим явищем для центральних та

північно-західних районів Слобідської України. Дані про забезпеченість землею військових обивателів ми маємо лише по окремих населених пунктах, але практично у всіх цих випадках фіксується доволі значний відсоток безземельних. Зокрема, у 1783-1784 рр. у слободі Білки Охтирського повіту Харківського намісництва проживали 1423 особи чоловічої статі військових обивателів, з них безземельними були 217 обивателів, тобто 15,25 % [59, арк. 30]; у слободі Жигайлівці Охтирського повіту проживали 1324 військових обивателі, з них безземельних – 271 особа, тобто 25,74 % [59, арк. 30]; у слободі Сінній Богодухівського повіту проживали 1273 осіб чоловічої статі військових обивателів, з них безземельних – 83, тобто 6,5 % [59, арк. 30]; у слободі Хухрі Охтирського повіту проживали 773 особи чоловічої статі військових обивателів, з них безземельних – 116, тобто 15 % [139, с. 649]; у слободі Верхній Сироватці Сумського повіту проживали 1201 особа чоловічої статі військових обивателів, з них безземельних – 29, тобто 2,41 % [186, оп. 1, спр. 39, арк. 72]; у слободі Нижній Сироватці того ж повіту проживали 1959 осіб чоловічої статі військових обивателів, з них безземельних 206, тобто 10,51 % [186, оп. 1, спр. 39, арк. 76-78]; у слободі Тимофіївці Миропільського повіту у 1785 р. проживали 421 особа чоловічої статі військових обивателів, з них безземельних 123, або 29,21 % [186, оп. 1, спр. 39, арк. 112, 123 зв.], у місті Валках проживали 4307 осіб чоловічої статі, з них безземельних – 711, тобто 16,5 % [59, арк. 30].

Як показують описи цих населених пунктів, більшість безземельних та малоземельних військових обивателів були змушені або наймати землю, або працювати в «робітниках» у заможних членів громади за отримання частини врожаю [59, арк. 30; 139, с. 649; 186, оп. 1, спр. 39, арк. 72, 123 зв.]. На нашу думку, цілком імовірним є те, що безземельні та малоземельні військові обивателі також і в інших населених пунктах, а не лише у слободі Ямній, могли бути зацікавлені у здійсненні зрівняльних

розподілів індивідуальних земель, тим більше, що у багатьох громадах така процедура вже здійснювалася щодо громадських лісів.

До речі, в аналогічному напрямку відбувався розвиток земельних відносин у другій половині XVIII – на початку XIX ст. і серед інших категорій населення Російської імперії, які мали стійкі традиції індивідуального землеволодіння, зокрема, в однодворців південних губерній та чорносошних селян Сибіру. Ініціатива запровадження общинних принципів землекористування там також виходила не від уряду, а від безземельних та малоземельних членів громади [95, с. 369, 433]. Це пояснюється тим, що за існування вільного відчуження земель та в умовах постійного зростання чисельності населення кількість малоземельних та безземельних членів громади також постійно зростала [95, с. 369]. Але головною причиною того, що зрівняльні розподіли в громадах військових обивателів, однодворців та чорносошних селян північних губерній стали можливими, була позиція імперського уряду у 60–80-х рр. XVIII ст., який тоді офіційно так і не надав представникам цих категорій населення права повної власності на їхні землі.

Таким чином, хоча після скасування слобідської автономії Катерина II формально підтвердила привілей на вільне володіння займанщинними землями, його зміст так і не був чітко визначений. Це давало можливість місцевій владі час від часу обмежувати право військових обивателів на вільне розпорядження їхніми землями, хоча на практиці купівля-продаж землі у досліджуваний період не припинялась. Генеральне межування, за допомогою якого петербурзький уряд намагався запровадити в імперії нову модель земельних відносин, негативно позначилося на легітимності індивідуальних володінь військових обивателів. Межування легітимізувало лише землі, які належали громаді військових обивателів як окремій юридичній особі. Саме на ці землі видавалися «отказные книги», в яких оформлювалися результати Генерального межування. Натомість права на свої індивідуальні земельні

ділянки військові обивателі мали доводити за допомогою інших документів – кріпосних грамот, купчих, заповітів, яких більшість з обивателів не мали. Невизначеність статусу індивідуальних володінь військових обивателів на законодавчому рівні створювала підстави для запровадження зрівняльних розподілів землі в середині громад військових обивателів, які у 1780-х рр. були ініційовані малоземельними та безземельними членами громад. Згодом, уже на початку ХІХ ст. вони офіційно були санкціоновані губернською владою.

3.3. Обмеження імперською владою привілею військових обивателів на вільне винокуріння

Наявність вільного гуральництва, чи за термінологією ХVІІІ ст. – винокуріння, була характерною особливістю слобідських полків і Гетьманщини у період автономного існування цих регіонів у складі Російської імперії, а також у перші десятиріччя після скасування автономії. Винокуріння було однією з провідних галузей господарства як за рівнем прибутковості, так і за кількістю зайнятого в цій сфері населення. З іншого боку, наявність вільного виробництва і продажу спиртних напоїв накладала певну специфіку на характер дозвілля українського населення цих регіонів, що було особливо помітно в порівнянні з російським населенням сусідніх губерній імперії, де винокуріння контролювалося державою.

У другій половині 60-х – 90-х рр. ХVІІІ ст. винокуріння залишалося однією з провідних галузей господарства Слобідської України, хоча внаслідок нових обмежень, що запроваджувалися губернською владою та центральним урядом, його значення поступово зменшувалося.

Визначити точну чисельність військових обивателів, які були так чи інакше пов'язані з виробництвом та продажем спиртних напоїв, досить важко. Можемо навести лише деякі неповні дані, що є в нашому розпорядженні. Дані, наведені в таблиці 3.1, показують, що в липні 1779 р.

власниками шинків в Слобідсько-Українській губернії були 979 військових обивателів, причому колишнім слобідським козакам належала абсолютна більшість шинків, що існували на той час в губернії.

Таблиця 3.1

**Соціальна приналежність власників шинків у
Слобідсько-Українській губернії (1779 р.).**

Провінція	Кількість шинків	
	Військових обивателів	Інших категорій населення
Харківська	233	88
Ізюмська	293	26
Охтирська	204	38
Острогозька	129	24
Сумська	120	44
Всього	979	220

Примітка. Джерело: [179, оп. 2, спр. 2104, арк. 5-21].

За відомостями 1781 р., у Харківському намісництві було 1643 винокурних заводи на 4875 котлів. З них військовим обивателям належало 2300 котлів, колишній старшині та дворянам – 2115, підданам селянам – 441, у спільному володінні представників колишньої старшини, дворянства та військових обивателів перебувало 22 котли [151, с. 296]. Втім, слід враховувати, що військові обивателі були також задіяні як робітники на винокурних заводах, що належали як іншим обивателям, так і поміщикам. На жаль, щодо другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. ми не маємо точних відомостей, але наявні дані на початок XIX ст. дозволяють припустити, що на винокурних заводах у досліджуваний період працювали сотні військових обивателів [42, оп. 1, спр. 13, арк. 10-13].

Правовою основою виробництва та продажу спиртних напоїв у регіоні був привілей на вільне винокуріння, офіційно затверджений імперською владою у жалуваних грамотах 1669 – 1670 рр. Цей привілей передбачав, по-перше, вільне і безмитне виробництво спиртних напоїв для

старшини, козацтва і «поспольства» і, по-друге, безмитний продаж спиртних напоїв для цих же категорій населення [83, с. 62]. Обмеження сфери дії цього привілею почалося вже за часів автономії слобідських полків. У 1750 р. з'явився указ, який скасовував вільне винокуріння для слобідських козаків, що проживали у «великоросійських» містах [151, с. 293]. Протягом 50-х рр. XVIII ст. ця заборона була поширена і на низку населених пунктів слобідських полків, розташованих поблизу однодвірських поселень [151, с. 293].

Скасування автономії слобідських полків у 1765 р. позначилося і на функціонуванні привілею на вільне винокуріння. Катерина II формально підтвердила право на винокуріння для колишньої старшини та військових обивателів [113, № 12430, с. 188]. Як уже зазначалося, розмір подушного податку, який від 1765 р. сплачували військові обивателі, був безпосередньо пов'язаний з правом вільного винокуріння. Якщо військовий обиватель користувався цим правом, то розмір його податку становив 95 коп. на рік, якщо ж він проживав у населеному пункті, де вільне винокуріння було заборонене, то мав сплачувати лише 85 коп. на рік [113, № 12430, с. 181]. Рішенням від 21 жовтня 1765 р. губернська канцелярія надала право військовим обивателям, які проживали у заборонених для винокуріння місцях, за власним бажанням переселятися у ті населені пункти, де гуральництво було дозволене [184, оп. 1, спр. 11, арк. 4]. Вже у жовтні 1765 р. кілька військових обивателів, які проживали у містечку Суджа Острогозької провінції, скористалися цим правом і переселилися до міста Суми [184, оп. 1, спр. 11, арк. 4].

Проте, незважаючи на формальне підтвердження Катериною II привілею на вільне та безмитне винокуріння, слобідська губернська влада практично відразу почала обмежувати сферу дії цього привілею. Перші обмеження, що стосувалися виробництва спиртних напоїв, були запроваджені вже наприкінці 1765 р. і були безпосередньо пов'язані з підвищенням цін на борошно та хліб. Оскільки збіжжя використовувалося

як сировина для виробництва горілки і пива, то традиційно значна частина зерна, що вироблялася у Слобідській Україні, йшла на потреби винокуріння. Це, в свою чергу, спричиняло дефіцит збіжжя і необхідність його закупівлі у сусідній Белгородській губернії, а також сприяло підвищенню цін на збіжжя і продукти, що з нього вироблялись. Козацька адміністрація за часів автономії практично не приділяла уваги проблемам дефіциту збіжжя і зростання цін на нього і не намагалася вирішити ці проблеми шляхом обмеження обсягів винокуріння.

Після ліквідації автономії Слобідської України проблема нестачі збіжжя загострилася внаслідок необхідності стабільного постачання хліба для регулярних слобідських гусарських полків. Першим ініціатором обмеження обсягів винокуріння став командувач Ізюмського гусарського полка бригадир Максим Зоріч, який у листопаді 1765 р. звернувся до губернатора Є. Щербініна з повідомленням про те, що ніхто не береться до поставки провіанту для Ізюмського полку через надзвичайно високі ціни на борошно [175, оп. 1, спр. 2, арк. 2-3]. Підвищення цін, на думку бригадира Зоріча, було спричинене надмірним винокурінням, що його здійснювали піддані селяни, зокрема слобід Артемівки і Яковлівки, які скуповували борошно і овес у великій кількості, що викликало дефіцит цих товарів в Ізюмській провінції. Задля зниження цін на борошно Зоріч пропонував обмежити обсяги винокуріння для підданих селян. Якщо винокуріння здійснювалося в однопудових котлах, то норма мала становити 20 котлів на тисячу осіб чоловічої статі підданих селян, а якщо у двопудових – 10 котлів. Ці пропозиції бригадира Зоріча були затверджені рішенням Слобідсько-Української губернської канцелярії від 19 листопада 1765 р. [175, оп. 1, спр. 2, арк. 6 зв.].

У тому ж 1765 р. обмеження обсягів винокуріння торкнулися і військових обивателів та представників колишньої старшини. У листопаді 1765 р. з'явився указ Сенату, в якому зазначалося, що в багатьох губерніях, зокрема, й у тих, де високі врожаї хліба, ціни на нього у цьому році

надзвичайно високі. Тому губернаторам цих губерній наказувалося, по-перше, з'ясувати причини зростання цін, а, по-друге, зробити все можливе для їхнього зниження [175, оп. 1, спр. 2, арк. 9]. Губернатор Є. Щербінін, як і бригадир Зоріч, вважав, що головною причиною зростання цін на хліб є надмірне винокуріння. Відповідно, у грудні 1765 р. губерньська канцелярія прийняла рішення про обмеження обсягів винокуріння для військових обивателів і представників колишньої старшини [175, оп. 1, спр. 2, арк. 9]. Протягом наступного року кількість котлів, у яких здійснювали винокуріння представники цих станів, зменшувалася вдвічі. Якщо, наприклад, військовий обиватель до цього часу здійснював винокуріння у 20 котлах, то відтепер мав це робити у 10, якщо раніше у 10, то відтепер у 5 і т.д. Розпочинати винокуріння тим, хто його не здійснював до цього часу, протягом наступного року не дозволялось. Окрім того, займатися винокурінням дозволялося лише протягом шести місяців на рік – з 1 жовтня до 1 квітня [175, оп. 1, спр. 2, арк. 9 зв.].

Зазначені обмеження викликали опір слобідського населення. Маємо, зокрема, дані про звернення військових обивателів і представників колишньої старшини Котельв'янського комісарства в січні 1766 р. до Охтирської провінційної канцелярії і губерньського правління з вимогою скасувати обмеження [175, оп. 1, спр. 3, арк. 1]. Військові обивателі та представники колишньої старшини посилалися при цьому на підтверджені Катериною II привілеї, а також на економічні чинники – що доходи від винокуріння є одним із основних джерел для сплати подушного податку [175, оп. 1, спр. 3, арк. 1]. Прохання скасувати обмеження на винокуріння знаходимо також у наказах від військових обивателів Слобідської України до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. [138, с. 14, 35-36, 51-52]. У 1767 р. обмеження щодо обсягів винокуріння для військових обивателів і колишньої старшини були скасовані.

Зазначимо, що саме в ході боротьби за скасування обмежень на винокуріння у другій половині 60 – 70-х рр. XVIII ст. ми натрапляємо на

приклади об'єднання зусиль колишньої старшини і військових обивателів. Окрім зазначеного вище випадку Котельв'янського комісарства, можемо навести приклад колективного звернення колишньої старшини, офіцерів і військових обивателів Острогозької провінції з вимогами скасувати обмеження на винокуріння у 1777 р. [175, оп. 1, спр. 40, арк. 5]. В усіх інших сферах – питаннях землеволодіння, оподаткування, натуральних повинностей тощо уряд і місцева влада намагалися максимально сприяти представникам колишньої слобідської старшини, щоб забезпечити їхню лояльність до імперії і тієї політики, що здійснювалася імперською владою. Саме тому в перші десятиліття після скасування автономії Слобідської України ми дуже рідко натрапляємо на колективне відстоювання представниками колишньої старшини і військовими обивателями регіональних слобідських привілеїв. Зазвичай, старшина і військові обивателі окремо відстоювали свої станові привілеї, які значною мірою були ідентичними. У результаті імперська влада не зустрічала скоординованого опору більшості населення політиці швидкої інтеграції регіону до складу імперії.

Військові обивателі не лише вимагали скасування обмежень щодо виробництва спиртних напоїв, але й пропонували певні способи вирішення ситуації зі зростанням цін на хліб. Зокрема, військові обивателі Харкова у наказі до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. відзначали, що піддані селяни, які мешкають у Харківській провінції, здійснюють винокуріння у надзвичайно великих обсягах. Тому заборона винокуріння для цієї категорії населення, на думку військових обивателів, призвела б до зниження попиту та, відповідно, цін на борошно. Військові обивателі обґрунтовували свою позицію, посилаючись на жалувані грамоти Харківському полку, в яких право винокуріння надавалося лише старшині, козакам і «поспольству» [138, с. 20-21]. Втім, губерньська влада не прислухалася до цієї пропозиції і вже у 1768 – 1769 рр. були запроваджені

нові, жорсткіші обмеження на виробництво спиртних напоїв для всіх категорій населення, що користувалися цим привілеєм.

Восени 1768 р. слобідська губернська влада опинилася перед необхідністю вирішення проблем високих цін на хліб і забезпечення постачання провіантом гусарських полків [179, оп. 2, спр. 433, арк. 93]. 28 жовтня 1768 р. рішенням Слобідсько-Української губернської канцелярії обсяги винокуріння для військових обивателів і колишньої старшини протягом наступного року обмежувалися вдвічі, за зразком обмежень 1765 року [184, оп. 1, спр. 983, арк. 1]. Втім, уже 5 листопада 1768 р. губернатор Є. Щербінін виступив з новою ініціативою. Він запропонував кожному комісарському правлінню призначити по кілька осіб відставних унтер-офіцерів і підпрапорних для нагляду на базарах за торгівлею збіжжям. Ці люди повинні були стежити за тим, щоб поміщики і військові обивателі, які здійснюють винокуріння, не купували збіжжя у занадто великих обсягах, а задовольнялись насамперед хлібом зі своїх земельних ділянок. Першочергове право на купівлю збіжжя надавалося лише тим, хто взяв підряд на поставку провіанту для війська, всі інші могли здійснювати закупівлі лише після того, як гусарські полки будуть в повному обсязі забезпечені провіантом [179, оп. 2, спр. 433, арк. 93]. Невідомо напевне, чи були спроби втілення в життя цих рекомендацій, але вже наступного року губернська влада виступила з новими, на цей раз вже більш реалістичними, ініціативами.

Восени 1769 р. Слобідсько-Українська губернська канцелярія вирішила встановити постійні обмеження обсягів виробництва спиртних напоїв для всіх категорій населення, що користувалися правом вільного винокуріння. Рішенням губернської канцелярії від 14 жовтня 1769 р. були запроваджені в життя детальні правила, що регулювали виробництво спиртних напоїв у регіоні [91, с. 339-340; 184, оп. 1, спр. 983, арк. 1 – 2]. Серед населення, що користувалося привілеєм вільного винокуріння, обмеження не запроваджувалися лише для представників генералітету,

оскільки, на думку губернської канцелярії, вони мали достатньо землі, щоб забезпечити винокуріння лише за рахунок власного борошна та деревини. Полковники мали право здійснювати винокуріння в чотирьох котлах. Штаб-офіцери, а також полковники, обозні та судді колишніх слобідських козацьких полків – у трьох котлах. Обер-офіцери, а також осавули, ротмістри, полкові писарі, хорунжі та сотники колишніх слобідських козацьких полків – у двох котлах. Унтер-офіцери, капрала, канцеляристські службовці і підпрапорні – в одному котлі. Військовим обивателям дозволялося здійснювати винокуріння у двадцяти котлах на тисячу осіб чоловічої статі. Виробляти спиртні напої дозволялося також підданам селянам – у п'яти котлах на тисячу осіб чоловічої статі. Право виробництва спиртних напоїв для них було збережено, оскільки вважалося, що піддані селяни здійснюють винокуріння від імені свого поміщика, тобто поміщик ніби делегує їм власне право на винокуріння [184, оп. 1, спр. 983, арк. 1 зв.]. Заборонялося здійснювати винокуріння представникам духовенства, а також росіянам та іноземцям, які «въ обществе слободской губернии никакихъ маетностей не имѣють и въ обществе слободскомъ не состоятъ» [184, оп. 1, спр. 983, арк. 1 зв.]. Окремо зазначалося, що поміщикам дозволялося збільшити обсяги винокуріння понад визначену пропорцію, але лише в тому випадку, якщо вони будуть використовувати не куплені борошно і деревину, а отримані з власних земельних ділянок [184, оп. 1, спр. 983, арк. 1 зв.]. Військовим обивателям дозволялося збільшити обсяги винокуріння у тому випадку, якщо вони взяли підряд для поставки спиртних напоїв для казни. У цьому випадку обивателям дозволялося здійснювати винокуріння в чотирьох котлах на кожну тисячу відер горілки, що вони зобов'язалися поставити для казни [184, оп. 1, спр. 983, арк. 2].

Зазначені обмеження були розраховані на довготривалу перспективу. Відхід від норм, встановлених у жовтні 1769 р., відбувався лише у випадку кризових ситуацій, спричинених неврожаєм хліба та різким підвищенням

цін на борошно. Зокрема, в 1774 р. у Слобідсько-Українській губернії був значний неврожай хліба, і тому в жовтні цього року губернська влада запровадила нові, більш жорсткі обмеження обсягів виробництва спиртних напоїв [175, оп. 1, спр. 40, арк. 3-4]. Скорочення торкнулося всіх категорій населення, що здійснювали винокуріння, за винятком представників генералітету. За цими новими пропорціями, які, втім, протрималися лише протягом року, військові обивателі могли здійснювати винокуріння лише в десяти котлах на тисячу осіб чоловічої статі [175, оп. 1, спр. 40, арк. 4]. Неврожай хліба в губернії був і в 1777 р., і губернська канцелярія вирішила запровадити обмеження за зразком 1774 р. Проте ця ініціатива викликала колективний протест офіцерів, старшини і військових обивателів Острогозької провінції, про який уже згадувалося вище. Під його впливом губернатор Д. Норов скасував прийняте рішення і наказав повернутися до норм, встановлених у 1769 р. [175, оп. 1, спр. 40, арк. 5 зв.]. Дані про нові обмеження обсягів винокуріння маємо вже щодо початку XIX ст. Так, у 1802 р. військові обивателі мали право здійснювати винокуріння у трьох котлах на тисячу осіб чоловічої статі [41, оп. 8, спр. 71, арк. 18].

Зазначимо, що після встановлення пропорцій військові обивателі, які займалися виробництвом спиртних напоїв у великих обсягах з метою продажу, не припинили своєї діяльності. По-перше, залишалася можливість постачання горілки для казни. У цьому випадку, як уже зазначалося, військові обивателі могли здійснювати винокуріння у чотирьох котлах на кожну тисячу відер горілки, яку вони зобов'язалися поставити для казни [184, оп. 1, спр. 983, арк. 2]. Хоча більшу частину казенних підрядів брали на себе представники колишньої старшини і дворянства, є дані про участь у цій діяльності й окремих військових обивателів. Наприклад, у містечку Калитві Острогозької провінції у 1770 р. постачання горілки до казни здійснювали сім місцевих військових обивателів [184, оп. 1, спр. 983, арк. 15 зв.]. Іншим варіантом, що набув значного поширення, був викуп військовими обивателями, які здійснювали

винокуріння у великих обсягах, права на виробництво спиртних напоїв у тих членів своєї громади, які не займалися винокурінням [151, с. 295]. Таким чином, викупуваючи пропорції в інших членів громади, окремі військові обивателі могли здійснювати винокуріння в кількох котлах, як і представники дворянства. Наприклад, у 1770 р. у слободі Старій Білій Острогозької провінції, де проживали 1486 військових обивателів чоловічої статі, винокуріння здійснювали лише 9 обивателів, які викупили право на виробництво спиртних напоїв у інших членів громади: Фома Бутков – в 2-х котлах, Федір Валківський - в 3-х, Ілля Кравець – в 3-х, Матвій Опішнянський – в 3-х, Максим Світличний – в 3-х, Павло Бутков – в 3-х, Федір Стрельцов – в 4-х, Михайло Світличний – в 4-х, Федір Волчанський – в 5-ти [184, оп. 1, спр. 983, арк. 13 зв.]. Аналогічною ситуація була і в більшості інших населених пунктів, де проживали військові обивателі. Наприклад, у слободі Осинівій Острогозької провінції у 1770 р. із 1382 військових обивателів чоловічої статі винокуріння здійснювали лише шестеро: Михайло Вертеловський – в 3-х котлах, Іван Єманов – в 4-х, Прокофій Пипка, Трофим Маляков, Василь Ватін і Федір Мордавцов – кожен у 5-ти котлах [184, оп. 1, спр. 983, арк. 14]. В окремих населених пунктах, як, наприклад, у містечках Богодухові та Валках або слободі Шарівці Краснокутського повіту, кілька котлів залишалися у власності громади, і винокуріння в них здійснювали всі військові обивателі почергово [151, с. 295].

Завершуючи огляд обмежень привілею на вільне виробництво спиртних напоїв, вкажемо ще на два рішення місцевої адміністрації, прийняті у першій половині 80-х рр. XVIII ст. Указом губернатора Д. Норова від 23 червня 1782 р. задля збереження казенних лісів було наказано всі винокурні заводи, розташовані на території цих лісів, перенести в інші місця [178, оп. 2, спр. 380, арк. 2-4], а 12 червня 1784 р. Харківське намісницьке правління прийняло рішення про виведення всіх винокурних заводів поза межі слобідських міст, що обґрунтовувалося

необхідністю дотримання норм пожежної безпеки, які були затверджені в «Поліцейському статуті» 1782 р. [178, оп. 2, спр. 567, арк. 1].

Паралельно з обмеженнями обсягів виробництва спиртних напоїв запроваджувалися й обмеження, що стосувалися їхнього продажу. Зазначимо, що продаж спиртних напоїв регламентувався державою від самого початку існування привілею на вільне винокуріння. Представники козацтва і старшини мали право на безмитний продаж спиртних напоїв на території, що входила до складу слобідських полків. Продаж горілки на територіях внутрішніх російських губерній, де винокуріння контролювалося державою, був заборонений. Це стосувалося також населених пунктів Слобідської України, де більшість населення становили росіяни-одnodворці. Продаж спиртних напоїв на території внутрішніх російських губерній був можливий лише за умови укладення з казною офіційного договору – підряду [179, оп. 2, спр. 259]. За часів існування слобідських полків представники козацтва і старшини могли вільно вивозити горілку з метою продажу на територію Гетьманщини, Запорозької Січі і Війська Донського [138, с. 14]. Проте вже в 1766 р. вільна торгівля спиртними напоями з цими регіонами була призупинена [179, оп. 2, спр. 253, арк. 1; 137, с. 14]. Невідомо, коли саме була скасована ця заборона, але на початку 80-х рр. XVIII ст. торгівля з цими регіонами вже була відновлена. Наприклад, у 1782 р. військові обивателі слободи Данилівки Харківського повіту продавали горілку власного виробництва в донських станицях, містах Черкаську та Азові [190, с. 79]. У 1785 р. мешканці Острогозька здійснювали торгівлю спиртними напоями з територіями Війська Донського [103, с. 70-71], а харківські обивателі – окрім Війська Донського, ще й з Катеринославським намісництвом і Кримом [105, с. 78].

Конфліктні ситуації досить часто виникали внаслідок продажу горілки росіянам. Хоча формально військові обивателі, які мешкали на привілейованих землях Слобідської України, мали право на вільний

продаж спиртних напоїв, проте, через неврегульованість російської правової системи, навіть це право часто обмежувалося. Військові обивателі Охтирки у наказі до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. скаржилися, що вони, користуючись наданими їм привілеями, продають в Охтирці горілку різним людям, у тому числі і росіянам. Деякі з них потім везуть цю горілку у свої населені пункти, що знаходяться на заборонених для винокуріння землях, і коли її знаходять патрулі місцевих відкупників, то штрафують не лише росіян, які привезли горілку у заборонені місця, а й обивателів, які продали їм цю горілку [138, с. 14]. У перші роки після ліквідації автономії Слобідської України подібні ситуації виникали досить часто, і скарги військових обивателів на порушення їхніх привілеїв дійшли навіть до Сенату [115, № 14021, с. 804]. У результаті 8 серпня 1773 р. з'явився указ Сенату, який підтверджував право військових обивателів на вільну торгівлю спиртними напоями: «... ежели по онымъ дѣламъ найдутся жители Слободской губерніи такихъ селеній, кои не на запрещенныхъ къ винокурению земляхъ жительство имѣють, а штрафованы только за то, что они продали вино такимъ людямъ, которые оное ввезли на запрещенные къ винокурению земли, согласія же въ томъ съ покупателями не имѣли, съ таковыхъ никакого штрафа не взыскивать для того, что они, во-первыхъ, жительство имѣють на такихъ земляхъ, кои къ винокурению не запрещены... во-вторыхъ, имѣють привилегію продавать оное всякому въ ихъ селеніяхъ невозбранно...слѣдовательно и подвергается штрафу единственно только тотъ, кто оное купилъ и въ противность указовъ въ недозволенное мѣсто ввезъ» [115, № 14021, с. 806].

Конфліктні ситуації могли виникати також при продажу спиртних напоїв підданим селянам. Представники колишньої старшини і дворянства користувалися монопольним правом на виробництво горілки на території населених пунктів, що їм належали. Втім, досить часто вони дозволяли займатися винокурінням і своїм підданим, хоча в більшості випадків все ж таки зберігали за собою монополію на продаж спиртних напоїв. У своїх

селах поміщики будували власні шинки, й лише в них був дозволений офіційний продаж спиртних напоїв. Маємо, зокрема, свідчення про існування таких поміщицьких шинків у селах Новому Мерчику, Олександрівці та Іванівці, що належали Григорію Шидловському [46, оп. 1, спр. 2, арк. 8-9]. Поміщики були зацікавлені в тому, щоб піддані купували горілку лише в їхніх шинках, і забороняли селянам купувати спиртні напої в інших місцях, що часто спричиняло гострі конфлікти. Наприклад, протягом 1771 р. поміщик Назар Каразін разом зі своїми селянами тричі руйнував винокурний завод богодухівського військового обивателя Івана Клименка. Каразін звинувачував обивателя в тому, що той таємно продає горілку його підданам із села Кручик, а також купує у них деревину для свого винокурного заводу, яку селяни вирубують у поміщицькому лісі. Іван Клименко скаржився на дії Каразіна до Охтирської провінційної канцелярії й навіть звернувся з цього приводу до Катерини II. Втім, оскільки поміщик не звертав уваги на судові рішення, то, щоб припинити подальші напади Каразіна, богодухівський обиватель був змушений піти на поступки. 22 листопада 1771 р. Іван Клименко і Назар Каразін заключили «полюбовний» договір, відповідно до якого Каразін відмовлявся від претензій на винокурний завод обивателя, а Клименко зобов'язувався не продавати горілку підданам селянам і не купувати у них деревину [183, оп. 1, спр. 224, арк. 1-6].

Важливим кроком щодо обмеження привілею на вільне винокуріння стало запровадження у 1783 р. відкупної системи в слобідських містах. Відповідно до указу Катерини II від 3 травня 1783 р. продаж спиртних напоїв у містах Харківського, Воронежського, Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв віддавався на утримання магістратів [180, оп. 1, спр. 107, арк. 3]. Військові обивателі та поміщики зберігали право на вільну торгівлю горілкою лише в сільській місцевості [180, оп. 1, спр. 107, арк. 3]. Магістрати не займалися продажем спиртних напоїв самостійно, а віддавали це право на відкуп певній особі чи групі осіб, які

щорічно сплачували за це до міської казни визначену суму. Отримані від відкupu гроші мали стати одним із основних джерел фінансування новоутворених органів міського самоврядування. Щотри роки магістрати влаштовували публічні торги, на яких відкуп отримував той, хто пропонував магістрату найбільшу суму. Відповідно, відкупниками, особливо у найбільших містах регіону, ставали насамперед представники дворянства і купецтва, які володіли найбільшими капіталами [41, оп. 2, спр. 329, арк. 1; оп. 9, спр. 125, арк. 7; 178, оп. 2, спр. 391 арк. 41]. Показовим у цьому відношенні є випадок Краснокутська, де 1783 р. відбувся публічний торг, у якому взяли участь і військові обивателі – Семен Поважний «с товарищи» (всього 7 осіб), які від імені всієї громади краснокутських обивателів запропонували магістрату внесок у розмірі 400 карбованців на рік [180, оп. 1, спр. 107, арк. 91]. Втім, відкуп отримав капітан Поклонський, який зобов'язався щорічно сплачувати 800 карбованців [180, оп. 1, спр. 107, арк. 91]. Проте, в окремих випадках відкупниками ставали і військові обивателі. Наприклад, протягом 1783–1785 рр. відкупниками у м. Золочеві разом з кількома міщанами були також два військові обивателі – Карпо Олейніків та Іван Багач [180, оп. 1, спр. 107, арк. 113].

Представники магістрату підписували з відкупниками контракт чи «кондиції», що детально регламентували умови відкupu. Зокрема, чітко визначалися ціни, за якими відкупники мали право здійснювати продаж [180, оп. 1, спр. 107, арк. 101]. Відкупники отримували монопольне право на торгівлю спиртними напоями на території міста, у тому числі під час ярмарків [180, оп. 1, спр. 107, арк. 101 зв.]. Виняток становила лише торгівля спиртними напоями, що були привезені з інших країн, зокрема гданською горілкою і «рейнськими» винами, яку могли вільно здійснювати всі охочі [180, оп. 1, спр. 107, арк. 101 зв.]. Сьомий пункт кондицій, який найчастіше порушувався відкупниками, дозволяв усім, хто користується

правом вільного винокуріння, провозити спиртні напої для власного вжитку на територію міста [180, оп. 1, спр. 107, арк. 101 зв.].

Позитивним наслідком запровадження винного відкупу в містах регіону стало те, що магістрати отримали нове важливе джерело доходів. Гроші, отримані від відкупників, мали витратитися винятково на міські потреби, в тому числі й на оплату натуральних повинностей, що їх виконували військові обивателі та міщани. Втім, запровадження відкупу спричинило також появу нових гострих і довготривалих конфліктів. Чи не найбільші суперечки викликали спроби поширити зону дії відкупу і на приміські слободи, населення яких становили передусім військові обивателі. Проблема полягала в тому, що в багатьох випадках територіально приміські слободи були фактично частиною міста, але в адміністративному відношенні їхні мешканці вважалися населенням повіту і підпорядковувалися не магістратам, а повітовим судам. Відкупники, часто навіть всупереч рішенням судів, забороняли мешканцям приміських слобід здійснювати вільну торгівлю спиртними напоями. Маємо дані про конфлікти між відкупниками і військовими обивателями приміських слобід у Сумах [180, оп. 2, спр. 391, арк. 3-41], Куп'янську [187, оп. 1, спр. 403, арк. 1-3] та Харкові [41, оп. 9, спр. 125, арк. 1-11] у 90-х рр. XVIII ст. і на початку XIX ст.

Конфлікти виникали також між відкупниками в однодворських містечках, з одного боку, і поміщиками та військовими обивателями сусідніх населених пунктів – з іншого. У Слобідсько-Українській губернії досить часто однодвірські поселення з усіх боків були оточені військовими та поміщицькими слободами і, відповідно, однодворці могли купувати горілку не в шинках відкупника, а у військових обивателів і поміщиків. Внаслідок цього відкупники несли значні збитки і намагалися будь-яким способом змусити однодворців купувати спиртні напої лише в своїх шинках. Наведемо приклад з дещо пізнішого періоду – протягом 1800-1801 рр. відкупник у селах Великі і Малі Проходи Харківського повіту

поручик Лустін неоднаразово звертався до місцевих судів зі скаргами на поміщиків і військових обивателів, які, на його думку, всупереч указам Сенату продають горілку однодворцям [41, оп. 3, спр. 24, арк. 32 – 37]. Втім, у більшості подібних випадків земські і повітові суди, основну частину членів яких становили представники колишньої слобідської старшини, виправдовували військових обивателів і поміщиків, посилаючись при цьому на затверджені монархами привілеї [41, оп. 3, спр. 24, арк. 79-89].

Таким чином, протягом другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. сфера дії привілею на вільне винокуріння була суттєво обмежена. У другій половині 60-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. обмеження ініціювалися слобідською губернською канцелярією та Харківським намісницьким правлінням і були непрямым наслідком спроб місцевої влади регламентувати інші сфери життя суспільства, зокрема, намаганнями забезпечити казенні поставки провіанту, контролювати ціни на хліб тощо. Запровадження «винного відкупу» в слобідських містах у 1783 р. було ініційоване імперським урядом і пов'язане з упорядкуванням фінансової системи імперії.

Зазначені обмеження значно знижували привабливість винокуріння для військових обивателів. Дані по Слобідсько-Українській губернії за 1807 р. засвідчують різке зниження чисельності військових обивателів, які здійснювали виробництво та продаж спиртних напоїв [151, с. 296-297]. Втім, навіть попри істотні обмеження 60-90-х рр. XVIII ст. винокуріння в Слобідській Україні залишалось досить прибутковим видом діяльності. Така ситуація зберігалася до 1810 р., коли указом Олександра I від 29 вересня на території Слобідської України, а також інших губерній імперії, де діяв привілей на вільне винокуріння, було запроваджено шестидесятикопійчане мито з продажу одного відра горілки [124, № 24361, с. 365]. Прийняття цього рішення було пов'язано з загальним упорядкуванням фінансової системи Російської імперії на початку XIX ст.,

яке здійснювалося разом зі скасуванням багатьох податкових пільг. Привілей на вільне винокуріння формально не був скасований і діяв також у наступні десятиріччя, проте після 1810 р. зайняття винокурінням вже не означало отримання гарантованого прибутку, і для більшості військових обивателів залишалася реальною лише можливість виробництва спиртних напоїв для власного вжитку.

3.4. Соціальна мобільність військових обивателів

Важливим шляхом інтеграції військових обивателів до імперського суспільства у досліджуваний період були переходи обивателів до інших соціальних категорій. Друга половина 60-х – 90-ті рр. XVIII ст. як для Слобідської України, так і для імперії загалом були перехідним періодом, протягом якого відбулася низка важливих політичних та соціальних перетворень, формувалась нова система державного управління та нова структура імперського суспільства. Тому для цього періоду були характерними несталість меж соціальних прошарків і досить широкий діапазон можливостей для вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності. Причому стан військових обивателів протягом досліджуваного періоду був відкритим для мобільності як на вході, так і на виході.

Зазначимо, що слобідські полки у першій половині XVIII ст. були типовим прикордонним суспільством з несталою соціальною структурою та слабкими корпоративними традиціями. Хоча імперський уряд робив спроби, насамперед за допомогою переписів населення, зафіксувати межі соціальних категорій, проте до самого скасування автономії в регіоні існували досить великі можливості для вертикальної соціальної мобільності, і людина протягом свого життя людина могла неодноразово змінювати свою соціальну приналежність. Ситуація додатково ускладнювалася внаслідок зловживань багатьох представників козацької старшини, які незаконно записували до себе в підданство рядових козаків.

Скасування автономії у 1765 р. не спричинилося до негайних радикальних змін існуючої соціальної системи. Соціальні реформи 1764-1765 рр. носили радше поверховий характер і були спрямовані насамперед на її модифікацію. Нова модель соціальних відносин формувалася у Слобідській Україні поступово протягом наступних десятиріч як результат взаємодії адміністративних, соціальних і економічних реформ імперського уряду та місцевої влади з усталеними в регіоні соціальними практиками та традиціями.

Однією з таких традиційних практик були вільні просторові переміщення населення, які обґрунтовувалися посиленнями на традиційну «черкаську обыкность» вільного переходу з місця на місце. Вони почали обмежуватися імперською владою ще у 30-х рр. XVIII ст., втім, і в перші роки після скасування автономії залишалися важливим джерелом соціальної мобільності. Це досить добре ілюструє ситуація в Острогозькій провінції Слобідсько-Української губернії у 1766 р., де місцеві піддані селяни, посиляючись на право вільного переходу, залишали села своїх власників і переселялися до слобід військових обивателів. В «определені» Острогозької провінційної канцелярії від 11 вересня 1766 р. ця ситуація описується наступним чином: «По неже Острогожской провинциальной канцелярии изъ многихъ обстоятельствъ известно, что сей провинціи въ нѣкоторыхъ местахъ в обществѣ войсковыхъ жителей состоятъ вышедшіе не въ давнемъ времени изъ владелческихъ слободъ, а особливо Орлика, Олшанки и другихъ тому подобныхъ местъ, гдѣ они до запрещенія въ тѣхъ местахъ винного куренія жили въ подданствѣ, а по запрещеніи сошли съ подданства въ войсковыя слободы единственно для винокуренія, и уже и здесь распространили немалыя винныя заводы...хотя оныя ныне спешдшіе съ владелческихъ слободъ подданые и населились между войсковыми здешними обывателями, однако оныя и винокуренія права не имѣють, а особливо потому, что сыи бродяги изъ слободы въ слободу, изъ места на место таскаются не для подкрѣпленія общества, но для собственной

ненасытної користи и прибутка; и не столько приносятъ обществу плода, сколько разорения, опустошениемъ ихъ лесовъ и другихъ угодей» [184, оп. 1, спр. 160, арк. 1а]. Як бачимо, в даному разі Острогозьку провінційну канцелярію турбував не стільки факт того, що піддані селяни поселилися серед військових обивателів, скільки те, що вони здійснювали винокуріння, не маючи на це права. Відповідно, провінційна канцелярія наказала громадам військових обивателів заборонити цим колишнім підданим селянам вільне винокуріння й заохочувати їх займатися рільництвом [184, оп. 1, спр. 160, арк. 1а]. Втім, зважаючи на необхідність сплати подушного податку, провінційна канцелярія зазначала, що громада військових обивателів може дозволити колишнім підданим здійснювати вільне винокуріння, але в менших обсягах у порівнянні з іншими членами громади [184, оп. 1, спр. 160, арк. 1а].

Зазначимо, що в даному разі перехід підданих селян до військових обивателів не обов'язково був самовільним. У другій половині 60-х–70-х рр. XVIII ст. слобідська губернська влада ще дозволяла переходити підданих селян, але за наявності згоди поміщика. В указі Слобідсько-Української губернської канцелярії від 27 вересня 1765 р. з цього приводу зазначалось: «...которые подданные черкасы за какимъ либо владельцемъ быть на поселеніи въ земледельствѣ , въ работе или въ услуженіи по ихъ собственнымъ желаніямъ быть не похотятъ, и отъ прежняго взятъ писменный отпускъ и къ другому владельцу сойдутъ, таковымъ переходу изъ места въ место и отъ владельца къ владельцу по силе именныхъ 1733 февраля 26 и 1763 годовъ декабря 15 числа указовъ пересечь не можно» [183, оп. 1, спр. 28, арк. 7]. Посилаючись на цей указ, Слобідсько-Українська губернська канцелярія дозволяла переселення підданих селян не лише від одного поміщика до іншого, але також і до громад військових обивателів [183, оп. 1, спр. 28, арк. 1-9]. Право вільного переходу для слобідських підданих селян навіть у цьому обмеженому вигляді було остаточне скасовано указом Катерини II від 3 травня 1783 р.

Проблема переходів підданих селян до військових обивателів залишалася актуальною протягом усього досліджуваного періоду також і в дещо іншому відношенні, а саме – в контексті «шукання козацтва», явища, яке до цього часу аналізувалося в історіографії насамперед на прикладі Гетьманщини [131, с. 95-102]. Феномен «шукання козацтва» в Слобідській Україні другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. був пов'язаний з наявністю рядових козаків та їхніх родичів, які були незаконно записані в підданство представниками старшини. Використання праці козаків-підпомічників у власному господарстві та незаконне записування їх у підданство під час проведення ревізії були досить типовими зловживаннями слобідської старшини, на які особливо скаржилися рядові козаки під час діяльності комісії Є. Щербініна у 1762-1764 рр. [87, с. 149]. У відповідь на скарги козаків з'явився указ комісії від 21 листопада 1763 р., яким наказувалося всіх записаних у підданство повертати до козацтва та на попереднє місце проживання [183, оп. 1, спр. 28, арк. 6 зв.]. Втім, реалізація цього указу в багатьох випадках розтяглася на десятиріччя через спротив представників старшини та судову тяганину. Депутати від військових обивателів піднімали це питання на засіданнях Комісії зі складання нового Уложення, вимагаючи швидкого повернення всіх записаних у підданство козаків до громад військових обивателів [11, с. 125].

Щодо другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. маємо десятки справ про «шукання козацтва». Найчастіше своє козацьке походження доводили окремі піддані селяни разом із власними сім'ями, втім, у низці випадків маємо також і колективні звернення частини або всіх селян – мешканців певних населених пунктів. Прикладами таких колективних звернень можуть слугувати звернення селян с. Козинка та с. Хатне Ізюмської провінції, які у другій половині 60-х – 80-х рр. XVIII ст. доводили своє козацьке походження й стверджували, що були незаконно записані в підданство відставним секунд-майором Іваном Зарудним [179, оп. 2,

спр. 68, арк. 1]. Аналогічні конфлікти точилися у другій половині 60-х рр. XVIII ст. в Охтирській провінції між поміщицею Авксентьевою та її 16 підданими [183, оп. 1, спр. 103, арк. 1-65], а також між поміщиком О. Єршовим та його 18 підданими [183, оп. 1, спр. 124, арк. 1-30]. У двох останніх випадках селяни, не чекаючи рішення суду, самостійно залишили поміщицькі села та переселилися до громад військових обивателів. Подібні справи тривали часто десятиріччями, й наявні матеріали, на жаль, не містять відомостей про те, яке рішення врешті-решт було прийняте.

Значно швидше вирішувалися зазвичай індивідуальні справи про «шукання козацтва», які в Слобідській Україні другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. були більш поширеним явищем, аніж колективні звернення. Наприклад, у вересні 1765 р. була позитивно вирішена справа мешканця слободи Коломака Івана Борисенка. У своєму «доношені» Охтирській провінційній канцелярії Іван Борисенко писав, що його батько був підпомічником у підпрапорного М. Перекрестова, а після смерті батька він перейшов до Коломака, де був підпомічником у сотника С. Пирліна, який за останньою ревізією незаконно записав його з сім'єю до себе в піддані [183, оп. 1, спр. 28, арк. 1]. Охтирська провінційна канцелярія провела розслідування, яке підтвердило, що за переписом слобідських полків гвардії майора Хрущова 1732 р. Іван Борисенко та його батько були записані підпомічниками в Охтирському полку [183, оп. 1, спр. 28, арк. 6]. Як доказ козацького походження, використовувалися також свідчення військових обивателів Коломака, в яких особливо наголошувалося, що І. Борисенко володів власною займанщинною землею з будинком в Охтирці, яку, щоправда, він згодом продав [183, оп. 1, спр. 28, арк. 6]. Спираючись на ці докази, Охтирська провінційна канцелярія прийняла рішення про виключення І. Борисенка з родиною з підданих селян і зарахування його до коломацьких військових обивателів [183, оп. 1, спр. 28, арк. 6-7].

Зазначимо, що запис предків як козаків у перепису 1732 р. гвардії майора Хрущова, а також підтвердження козацького походження позивача іншими військовими обивателями були основними підставами для виключення «шукачів козацтва» з підданства й зарахування до військових обивателів і в інших відомих нам випадках. На основі цих доказів були, зокрема, зараховані до військових обивателів піддані відставного обозного Негребецького брата Гаврило та Герасим Васильченки у 1765 р. [183, оп. 1, спр. 28, арк. 8-11], а також підданий поміщика Тимофія Щоголіва Яків Янковський у 1768 р. [183, оп. 1, спр. 123, арк. 9-10]. При цьому найважливіше значення мали саме дані перепису Хрущова. Це, з одного боку, пояснюється тим, що цей перепис був найповнішим переписом слобідських полків у XVIII ст. Проте у наведеному випадку дані цього перепису були важливі насамперед тому, що саме в 1732 р. з'явився указ, яким заборонявся запис до козаків та підпомічників слобідських полків підданих селян [178, оп. 2, спр. 379, арк. 4]. Тому, якщо позивач або його предки були записані як козаки в пізніших переписах 30-х – першої половини 60-х рр. XVIII ст., то це вже не вважалося достатньою підставою для виключення з підданства.

Практично в усіх відомих нам випадках «шукування козацтва» зустрічало опір з боку представників колишньої старшини, які часто не підкорялися рішенням судів і все одно намагалися повернути до себе підданих, переведених до військових обивателів. Наприклад, уже згаданий Я. Янковський, який на початку 1768 р. був зарахований до військових обивателів, і після прийняття позитивного рішення суду зазнавав переслідувань з боку свого колишнього поміщика капітана Тимофія Щоголіва, який побив та пограбував Я. Янковського й не давав йому дозволу на переселення [183, оп. 1, спр. 123, арк. 9]. Часом такі конфлікти набували досить драматичного характеру, як це сталося, зокрема, у випадку Олексія Ковалю з родиною, який жив у Золочеві серед військових обивателів у власному дворі, але формально вважався підданим

відставного прапорщика Олексія Ковалевського. Влітку 1782 р. він подав прохання про переведення його до золочівських військових обивателів на тій підставі, що його дід та батько були козаками-підпомічниками в Золочівській сотні, що, зокрема, зафіксовано у перепису Хрущова 1732 р. [178, оп. 2, спр. 379, арк. 1]. Втім, коли про це прохання дізнався О. Ковалевський, він зі своїми людьми приїхав до будинку О. Ковалю й силоміць вивіз його сім'ю у невідомому напрямку [178, оп. 2, спр. 379, арк. 1]. Як стверджував О. Коваль, поміщик згодом підкупив і членів Золочівського повітового суду, які не знайшли в перепису 1732 р. його предків, оскільки шукали там не те прізвище. Щоправда, частина золочівських військових обивателів стверджувала, що батько О. Ковалю записався до козаків уже у 50-х рр. XVIII ст. [178, оп. 2, спр. 379, арк. 4]. Проте дії поміщика не зупинили О. Ковалю, й у вересні 1783 р. він подав нове прохання, вже на ім'я губернатора Д. Норова [178, оп. 2, спр. 379, арк. 17 зв.]. Чим закінчилася ця справа, невідомо. Однак, вона цікава, зокрема, тим, що це перший відомий нам випадок, коли мешканець Слобідської України, захищаючи свої права, посилався не лише на укази російського уряду, а також і на приписи юридичного кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» – «малороссийской книги статута», як зазначено у проханні О. Ковалю [178, оп. 2, спр. 379, арк. 17 зв.].

Протягом досліджуваного періоду фіксуються переходи до військових обивателів не лише підданих селян, а й представників інших категорій населення, зокрема, іноземців, які з різних причин опинилися в Слобідській Україні. Наприклад, у червні 1775 р. вихідці з Речі Посполитої Марк Бурковський та Данило Симончук подали «донесеніє» до Охтирської провінційної канцелярії, в якому зазначали, що вони залишили Річ Посполиту в 1768 р. «...выдя...тогда въ Полше большое смятеніє», й разом з майором Охтирського гусарського полку Марком Чалиновичем переселилися до Слобідської України, де жили в маєтку Чалиновича в слободі Високопілля [183, оп. 1, спр. 280, арк. 3]. Втім, після смерті

М. Чалиновича його маєток відійшов до поручика Івана Парафієвського, й згадані емігранти zostалися без землі та житла. Тому М. Бурковський та Д. Симончук прохали зарахувати їх до громади військових обивателів слободи Високопілля [183, оп. 1, спр. 280, арк. 3 зв.]. Охтирська провінційна канцелярія дозволила це зробити, проте високопільські військові обивателі на своєму зібранні вирішили, що через малоземелля вони «...означенныхъ поляковъ принять в общество не желаютъ» [183, оп. 1, спр. 280, арк. 4]. Відповідно, провінційна канцелярія наказала М. Бурковському та Д. Симончуку шукати іншу громаду військових обивателів, представники якої погодилися би їх прийняти [183, оп. 1, спр. 280, арк. 4]. Чим завершилася ця справа, невідомо. Більш певні відомості маємо щодо міста Куп'янська, де у 1782 р. Лук'ян Козачков, «волосской нації», вихідець з міста Бендери, за власним бажанням був прийнятий до громади місцевих військових обивателів [43, оп. 1, спр. 9, арк. 31]. У тому ж 1782 р. до громади куп'янських військових обивателів записався вихідець із Грузії Роман Алтушев [43, оп. 1, спр. 9, арк. 33]. За дещо пізнішими даними 1801 р., троє поляків: Тимофій Вишневський, Григорій Григор'єв та Ілля Ясик, які залишили Річ Посполиту у 1794 р. разом з генерал-майором Анненковим, за власним бажанням були зараховані до громади військових обивателів Харкова [41, оп. 4, спр. 63, арк. 3]. Як бачимо, губернська влада в принципі дозволяла зарахування іноземців до військових обивателів, але лише в тому випадку, якщо на це давала згоду громада.

Важливою є також проблема мобільності між військовими обивателями та колишньою козацькою старшиною. Як і у випадку військових обивателів, інтеграція колишньої слобідської старшини до імперського суспільства не була одномоментним актом і тривала десятиріччями. У середині 60-х рр. XVIII ст. козацька старшина не була однорідним прошарком, а складалася, з одного боку, зі старих старшинських родів, які розпочали службу ще у другій половині XVII або

на початку XVIII ст. і на момент скасування автономії Слобідської України вже перетворилися на замкнену групу земельної аристократії з виразним відчуттям власної соціальної винятковості; а з іншого – з вихідців з рядового козацтва, духовенства та інших соціальних категорій, які отримали нижчі старшинські чини в останні десятиріччя існування слобідських полків насамперед завдяки своїй службі.

Імперська влада в принципі визнавала козацьку старшину елітою регіону, підтримкою якої уряд бажав заручитися для успішного здійснення інтеграційних та модернізаційних перетворень. Втім, процес легітимізації привілейованого статусу колишньої старшини, що в умовах Російської імперії другої половини XVIII ст. означало зрівняння її в правах з російським дворянством, був досить суперечливим і тривав протягом десятиріч. Першим кроком у цьому процесі стало звільнення старшини від сплати подушного податку під час скасування автономії слобідських полків та утворення Слобідсько-Української губернії у 1765 р. Проте, вже на цьому етапі підхід імперської влади був диференційованим. В указі Слобідсько-Української губернської канцелярії від 3 грудня 1765 р. зазначалося, що від сплати подушного податку звільняються ті, хто були старшинами до 1734 р., а також ті, хто за службу в полкових і сотенних канцеляріях та в якості козаків-компанійців отримали старшинські звання після 1734 р. Від сплати податку звільнялися також діти тих старшин, які потрапили до цих двох категорій (за винятком дітей підпрапорних) [179, оп. 2, спр. 1604, арк. 5]. Той факт, що межевою датою у даному разі є саме 1734 р., слід пояснювати тим, що (як і при доведенні козацького походження) губернська влада спиралася насамперед на дані перепису Хрущова 1732 р., а також на списки осіб, зарахованих до п'яти слобідських полків вже за новими штатами, які були затверджені указом імператриці Єлизавети від 10 квітня 1733 р. [51, с. 36].

Відповідно до указу губернської канцелярії від 3 грудня 1765 р., від сплати подушного податку звільнялися також козаки-підпомічники, які

отримали старшинські звання після 1734 р. лише за утримання козаків-компанійців, а самі в «действительной службе» не були [178, оп. 2, спр. 1604, арк. 5]. Втім, вже їхніх дітей наказувалося обкладати подушним податком разом з військовими обивателями [178, оп. 2, спр. 1604, арк. 5]. Виняток робився лише в тих випадках, коли батьки після виходу в відставку з військової служби продовжували служити в цивільній адміністрації. На весь час перебування на цивільній службі їхні діти віком до 15 років звільнялися від сплати подушного податку [179, оп. 2, спр. 1604, арк. 5 зв.]. В указі також зазначалося, що податок разом з військовими обивателями мали сплачувати підпрапорні та їхні діти, які «...не бывъ ни въ какой службе...изъ мещанъ въ те чины произведены» [179, оп. 2, спр. 1604, арк. 5 зв.].

Таким чином, указ Слобідсько-Української губернської канцелярії від 3 грудня 1765 р. передбачав поділ колишньої слобідської старшини на дві великі групи: на тих, хто був звільнений від сплати подушного податку й потрапляв таким чином до привілейованих категорій населення імперії, та на тих, хто мав сплачувати податок. Останні зараховувалися до громад військових обивателів тих населених пунктів, де вони мешкали.

За нашими підрахунками, здійсненими на основі відомостей Сумської, Охтирської, Острогозької та Харківської провінційних канцелярій про представників колишньої старшини та їх дітей (дані по Ізюмській провінції, на жаль, відсутні), у чотирьох провінціях Слобідсько-української губернії у 1767 р. нараховувалася 161 особа чоловічої статі старшин та старшинських дітей, обкладених подушним податком і записаних до військових обивателів [51, с. 346-452].

Крім того, на практиці досить часто відбувався відхід від принципів указу 3 грудня 1765 р., й окремі представники старшинського прошарку помилково зараховувалися до громад військових обивателів. Про це свідчать подані ними прохання про виключення з військових обивателів. Зокрема, у 1767 р. діти відставного підпрапорного Максима Гречки – Яків,

Дмитро та Микола – подали прохання до Охтирської провінційної канцелярії, в якому зазначали, що у 1765 р. вони були обкладені подушним податком разом з військовими обивателями й уже заплатили податок за 1766 та першу половину 1767 р. [183, оп. 1, спр. 108, арк. 8 зв.]. Вони просили про виключення їх з військових обивателів та звільнення від сплати подушного, посилаючись на те, що їхній батько був від 1752 р. підпрапорним в Охтирському полку, а дід – до 1733 р. сотником у слободі Коломак [183, оп. 1, спр. 108, арк. 8 зв.]. Перевірка Охтирської провінційної канцелярії підтвердила цю інформацію. Посилаючись на указ Слобідсько-Української від 3 грудня 1765 р., Охтирська провінційна канцелярія своїм рішенням від 12 жовтня 1768 р. звільнила дітей підпрапорного Гречки від сплати подушного податку та наказала написати їх «...въ списокъ обще зъ старшинскими детми...» [183, оп. 1, спр. 108, арк. 9].

В аналогічне становище потрапив Іван Барабашов, який у лютому 1769 р. подав «доношеніє» Валківському комісарському правлінню, в якому зазначав, він був рядовим козаком, а від 1759 р. – городничим у містечку Валки, а його батько Аким Барабашов служив до 1733 р. підпрапорним у Харківському полку. Проте у 1765 р. з незрозумілих причин Іван Барабашов був обкладений подушним податком разом з валківськими військовими обивателями [179, оп. 2, спр. 590, арк. 3]. Оскільки «его званія люди в окладъ не положены», то він просив про виключення з числа валківських військових обивателів [179, оп. 2, спр. 590, арк. 3 зв.]. Указом Слобідсько-Української губернської канцелярії від 15 грудня 1769 р. було наказано, починаючи з 1771 р., Івана Барабашова разом з дітьми звільнити від сплати подушного податку й записати в відомості як «старшинскихъ детей» [179, оп. 2, спр. 590, арк. 6 зв.].

Маємо також інформацію про виключення з військових обивателів Семена Гаєвського з містечка Огульців у 1778 р.: батько його був

підпрапорним, а дід сотником у Харківському полку [179, оп. 2, спр. 1603, арк. 1-4]; також було виключено з обивателів містечка Соколова у 1778 р. Тихона Жукова, чий дід був сотником у Харківському полку [179, оп. 2, спр. 1073, арк. 1-2]. Проте в деяких випадках подібні прохання не задовольнялися, і старшинські діти й надалі залишалися серед військових обивателів. Досить показовим у цьому відношенні є випадок братів Михайла та Павла Сухомлинів, які в липні 1777 р. подали «прошеніє» Катерині II, в якому зазначали, що їхній батько Микола служив у Харківському полку й від 1737 р. був підпрапорним, а всі їхні родичі «в окладе не состоять». Тому вони просили про звільнення їх від сплати подушного податку. Проте Слобідсько-Українська канцелярія не задовольнила прохання братів Сухомлинів і наказала їм залишатися в громаді валківських військових обивателів, посилаючись при цьому на указ від 3 грудня 1765 р., в якому зазначалося, що діти тих підпрапорних, які отримали це звання за свою службу в якості рядових козаків, мають обкладатися подушним податком [179, оп. 2, спр. 1604, арк. 3 зв.].

Важливим напрямком висхідної соціальної мобільності для військових обивателів у досліджуваний період був також вступ на службу до нової цивільної адміністрації. Модернізація, яку здійснював імперський уряд в Слобідській Україні у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст., була насамперед «модернізацією через бюрократизацію». Створення ефективної системи державного управління, за допомогою якої монарх та уряд могли регулювати розвиток суспільства та спрямовувати його у потрібному напрямку, було однією з основних цілей Катерини II. Реформування системи державного управління імперії, одним із наслідків якого було, зокрема, збільшення кількості адміністративних установ та зростання чисельності чиновників, відбувалося протягом усього правління Катерини II [82, с. 439-490]. Слобідська Україна була безпосередньо задіяна в цих процесах. Відповідно, адміністративний апарат Слобідсько-Української губернії (1765-1779 рр.) та Харківського й Воронежського

намісництв (1780-1796 рр.) був значно розгалуженішим, ніж адміністративний апарат слобідських полків напередодні скасування автономії.

Середня та низова ланки адміністративного апарату Слобідсько-Української губернії заповнювалися насамперед представниками місцевого українського населення, й лише найвищі управлінські посади (губернатор, віце-губернатори) стабільно обіймали призначені з Петербургу російські чиновники та військовики. Така ситуація була характерною і для Харківського намісництва. Натомість у Воронежському намісництві вихідці з місцевого українського населення переважали серед службовців адміністративних та судових установ лише тих повітів, які раніше перебували у складі Слобідсько-Української губернії, тоді як серед службовців губернської канцелярії виразно домінували росіяни [31, оп. 1, спр. 125, арк. 1 зв. – 6].

Середня ланка адміністративного апарату Слобідсько-Української губернії заповнювалася насамперед представниками колишньої старшини, а низова, тобто канцелярські службовці, секретарі та реєстратори, – військовими обивателями, старшинськими дітьми, а також дітьми представників духовенства. Наприклад, штат Харківського комісарського правління у 1779 р. складався з комісара Якова Білозорова, який раніше служив підпрапорним в Харківському полку; губернського реєстратора Якова Тупіцина, вихідця з військових обивателів; губернського реєстратора Григорія Усова, вихідця з військових обивателів; а також канцеляриста Івана Ламаковського – вихідця з гусарських дітей [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 29 зв.]. Штат Хотомлянського комісарського правління в тому ж році складався з комісара – відставного поручика Олексія Старова; реєстратора – Пантелеймона Сиганського, вихідця зі старшинський дітей; підканцеляриста Григорія Борянова, вихідця з «різночинців»; копіїста Трохима Скорикова, вихідця з військових обивателів [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 28 зв.]. Службовці-вихідці з військових обивателів працювали й у всіх

інших комісарських правліннях Харківської провінції Слобідсько-Української губернії [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 25 зв. – 27 зв.].

У тому ж 1779 р. у Слобідсько-Українському губернському правлінні працювали 9 службовців – вихідців з військових обивателів, які обіймали посади копіїстів, підканцеляристів, канцеляристів та реєстраторів [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 9 зв. – 19 зв.]. За даними на квітень 1780 р., в Охтирській провінційній канцелярії працювали 5 службовців-вихідців з військових обивателів, які обіймали посади канцеляристів та губернських реєстраторів [183, оп. 1, спр. 332, арк. 9 зв. – 14 зв.].

Військові обивателі зазвичай починали службу з найнижчої посади – копіїста, а далі вже досить швидко рухалися вгору кар'єрною драбиною, переходячи на посади підканцеляриста, канцеляриста, провінційного реєстратора та губернського реєстратора. Посада губернського реєстратора наразі є найвищою зафіксованою нами сходинкою кар'єрного зростання військових обивателів. Наприклад, військовий обиватель Данило Голиков розпочав свою кар'єру у 1768 р. копійстом, у 1771 р. був підвищений до підканцеляриста, у 1774 р. отримав посаду канцеляриста, у 1776 р. – реєстратора, а у 1779 – губернського реєстратора. У 1780 р. у віці 27 років він обіймав посаду губернського реєстратора в Охтирській провінційній канцелярії [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 10 зв.]. Військовий обиватель Яків Тупіцин розпочав кар'єру в 1766 р. копійстом, у 1770 р. отримав посаду підканцеляриста, у 1771 – канцеляриста, у 1775 р. – провінційного реєстратора, у 1777 р. – губернського реєстратора. У 1779 р. у віці 27 років він обіймав посаду губернського реєстратора в Харківському комісарському правлінні [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 29 зв.]. Військовий обиватель Григорій Усов розпочав кар'єру в 1767 р. копійстом, у 1771 р. отримав посаду підканцеляриста, у 1775 р. – канцеляриста, у 1777 р. – провінційного реєстратора, а в 1778 р. – губернського реєстратора. У 1779 р. у віці 24 років він обіймав посаду губернського реєстратора у Харківському комісарському правлінні [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 29 зв.].

Наявні дані дозволяють стверджувати, що наведені вище приклади є зразком типової для вихідців з військових обивателів кар'єри в адміністративних установах Слобідсько-Української губернії та Харківського й Воронезького намісництв. Подальші архівні дослідження зможуть дещо змодифікувати цю схему шляхом додання до неї наступних етапів кар'єри службовців.

Зазначимо, що вступ на службу до цивільної адміністрації означав для військових обивателів перехід до соціальної категорії «різночинців» і звільнення від сплати подушного податку, а разом і від низки обтяжливих натуральних повинностей. Успішна кар'єра в цивільній адміністрації регіону могла забезпечити колишнім військовим обивателям також отримання особистого дворянства. 14 чин «Табели о рангах» (колезького реєстратора), який давав право на отримання особистого дворянства, міг присуджуватися, починаючи з посади канцеляриста. Втім, як «різночинці», так і особисті дворяни мали значно менший обсяг прав, ніж дворяни «дійсні» або спадкові. Зокрема, вони не мали права володіти селянами, їхній статус не успадковувався, тобто їхні діти для отримання того ж статусу, що його мали батьки, мусили також вступати на цивільну або військову службу й просуватися вгору кар'єрною драбиною. Цих приписів законодавства у Слобідській Україні в досліджуваний період чітко дотримувалися. Зокрема, маємо відомості про те, що у другій половині 80-х рр. XVIII ст. у низки службовців адміністративних установ Воронезького намісництва (зокрема, й вихідців з військових обивателів) були відібрані їхні піддані селяни на тій підставі, що ці службовці не були дійсними дворянами і, відповідно, не мали права володіти селянами [32, оп. 1, спр. 17, арк. 1-2]. Причому всі селяни за їхнім бажанням були зараховані до різних громад військових обивателів намісництва [32, оп. 1, спр. 17, арк. 1-2].

Військові обивателі, які вступили на цивільну службу, теоретично могли дослужитися не лише до 14-го чину «Табелі про ранги», який давав

право на особисте дворянство, але й до 8-го (колезького асесора), який вже давав право на дворянство спадкове. Втім, навіть за умови перебування на службі протягом кількох десятиріч такий результат все одно не був гарантований, оскільки на середніх та вищих щаблях адміністративної ієрархії перевага при призначенні на посаду надавалася вихідцям з дійсного дворянства [22, с. 113].

Жалувана грамота дворянству 1785 р., щоправда, залишала особистим дворянам певні можливості для отримання дворянства спадкового. В ній, зокрема, зазначалось: якщо дід, батько та син мали особисте дворянство, то вже їхні нащадки могли претендувати на отримання дійсного або спадкового дворянства [118, № 16817, с. 357]. Також, якщо батько та син мали особисте дворянство й протягом 20 років перебували в службі «безпорочно», то нащадки вже мали право на отримання дійсного дворянства [118, № 16817, с. 357]. Зазначимо, що подібний розвиток подій виглядає цілком імовірним. Можливість вступу на цивільну службу для представників різних соціальних категорій, зокрема й для військових обивателів, у Слобідській Україні була досить високою лише у другій половині 60-х – 80-х рр. XVIII ст., коли нова адміністративна система в регіоні проходила процес становлення. Та вже від 90-х рр. XVIII ст. все виразнішою стає тенденція корпоративізації слобідського чиновництва. Це проявлялось у тому, що адміністративний апарат регіону поповнювався насамперед за рахунок дітей чиновників, а також вихідців з дворянства. У послужних списках службовців адміністративних та судових установ Слобідсько-Української губернії 1801–1802 рр. трапляються лише поодинокі випадки походження чиновників з інших соціальних категорій, а не з «канцелярських службовців» та дворян, що виразно контрастує з ситуацією другої половини 60-х – 80-х рр. XVIII ст. [41, оп. 8, спр. 3, арк. 1-148; оп. 5, спр. 11, арк. 1-82; оп. 5, спр. 10, арк. 1-87].

Є свідчення про окремі випадки отримання військовими обивателями дійсного дворянства, проте, джерела не завжди фіксують обставини, за яких це траплялось. Наявні дані дозволяють з досить високим ступенем імовірності стверджувати, що основним шляхом отримання дійсного дворянства для військових обивателів було доведення своєї приналежності до одного зі старшинських родів, які вже отримали дійсне дворянство.

Досить показовим у цьому відношенні є випадок військового обивателя м. Бірюч Бірюченського повіту Воронежської губернії Федора Антонова. Основні віхи його життєвого шляху відомі нам завдяки справі про з'ясування дворянського походження братів Федора та Данила Антонових, що розглядалася у Бірюченському повітовому суді в 1800 р. [33, оп. 1, спр. 63, арк. 1-57]. Згідно зі свідченнями самого Федора Антонова, його батьки служили старшинами в Острогозькому полку. Проте батьки померли, коли він та його брат Данило були ще маленькими дітьми, й після скасування автономії Слобідської України Федір та Данило «по малолетству» були зараховані до громади бірюченських військових обивателів [33, оп. 1, спр. 63, арк. 52 – 52 зв.]. У 70-х рр. XVIII ст. Федір розпочав службу в адміністративних установах Воронежського намісництва й досить швидко просувався кар'єрними щаблями. У 1782 р., перебуваючи на посаді губернського реєстратора, Федір отримав чин колезького реєстратора, який давав право на особисте дворянство [33, оп. 1, спр. 63, арк. 11]. Після появи Жалуваної грамоти дворянству у Харківському та Воронежському намісництвах були створені спеціальні дворянські комісії, які займалися розглядом доказів приналежності до дворянства та складанням Родовідних книг дворянства своїх намісництв. 10 грудня 1791 р. комісія Воронежського намісництва, яку очолював губернський предводитель дворянства, розглянула докази на дворянство Федора Антонова. Основним доказом було свідчення дійсного дворянина, поручика Валуйського повіту Самуїла Антонова, який підтвердив, що

Федір належить до одного з них роду і є онуком одного з предків Самуїла – Антона Антонова. Оскільки згідно з Жалуваною грамотою дворянству подібне свідчення вважалося «неспростовним» доказом, комісія вирішила внести Федора Антонова разом з родиною до першої частини Родовідної книги дворянства Воронежського намісництва та видати йому грамоту, яка підтверджувала його дворянське походження [33, оп. 1, спр. 63, арк. 11 зв.].

Зазначимо, що становище вихідців з військових обивателів, які отримали спадкове дворянство, залишалося непевним, і їхній статус періодично ставився під сумнів як іншими дворянами, так і державною владою. Зокрема, дворянське походження Федора Антонова було заперечене в серпні 1799 р. поміщиком Бірюченського повіту колезьким асесором Євдокимом Шидловським, який подав відповідне «доношення» до Бірюченського повітового суду та імператору Павлу I [33, оп. 1, спр. 63, арк. 6-6 зв.]. Шидловський мав суперечку з Антоновим з приводу винного відкупу в Бірючому й використовував ці звинувачення як засіб для послаблення позицій опонента. На думку Шидловського, насправді батьки Федора Антонова були не старшинами, а простими козаками Острогозького полку. Шидловський також зазначав, що свідчення Самуїла Антонова були неправдивими, й Федір жодного відношення до дворянського роду Антонових не має, а належить до роду Алексеєвих, представники якого були козаками, а згодом військовими обивателями [33, оп. 1, спр. 63, арк. 6]. Бірюченський повітовий суд, який під час розгляду справи загалом скептично поставився до звинувачень Шидловського, у своєму підсумковому рішенні від 10 жовтня 1800 р. зазначив, що він не має права скасовувати рішення про присвоєння дворянства дворянського депутатського зібрання, й передав цю справу до першого департаменту Воронежської палати суду й розправи [33, оп. 1, спр. 63, арк. 57]. Подальші обставини розгляду цієї справи наразі невідомі.

Вирішальне значення для визначення статусу представників «податних» станів, які отримали дійсне дворянство, мав указ Сенату від 9 квітня 1800 р. «О представленіи о состоящихъ въ подушномъ окладѣ, но Дворянство доказавшихъ, въ Герольдію на разсмотрѣніе, съ приложеніемъ выданныхъ имъ грамотъ и другихъ на дворянство доказательствъ» [122, № 19375, с. 128-130]. Цей указ фактично скасовував рішення про надання дійсного дворянства вихідцям з військових обивателів та інших «податних» станів, прийняті раніше дворянськими депутатськими зібраннями. Поява цього указу була безпосередньо пов'язана з ситуацією в Білоруській губернії, де до дворянства була зарахована велика кількість вихідців з «податних» станів, які, незважаючи на отримання дворянського звання, продовжували сплачувати подушний податок [122, № 19375, с. 128]. Розглянувши скарги, подані кількома такими білоруськими дворянами, Сенат наказав надіслати з архівів дворянських депутатських зібрань губернії на розгляд до Герольдії всі документи, пов'язані з наданням дворянства вихідцям з «податних» станів, а до появи рішення Герольдії й підтвердження цього рішення особисто імператором – зобов'язати всіх таких претендентів на дворянство і надалі сплачувати подушний податок [122, № 19375, с. 129]. Причому сфера дії цього указу поширювалася не лише на Білоруську, але й на всі інші губернії імперії [122, № 19375, с. 129].

Указ Сенату від 9 квітня 1800 р. безпосередньо торкнувся тих військових обивателів, які наприкінці 80-х – 90-х рр. XVIII ст. отримали спадкове дворянство. За даними першої, третьої та шостої частин Родовідної книги дворянства Харківського намісництва (друга, четверта та п'ята частини не збереглися) 19 сімей дворян намісництва (приблизно 181 особа) згідно з указом від 9 квітня 1800 р. були «обращены въ первобытное войсковыхъ обывателей состояние къ платежу податей» [134, ч. 1, с. 46]. Окрім колишніх військових обивателів дворянства були

позбавлені також кілька родин вихідців з однодворців та міщан [134, ч. 6, с. 163, 183-185, 187-192].

Зазначимо, що окремі військові обивателі, які отримали дійсне дворянство, все ж зберегли цей статус і після 1800 р. Зокрема, військовий обиватель Мина Щербина, який у 1779 р. працював копійстом у Слобідсько-Українській губернській канцелярії [179, оп. 2, спр. 1851, арк. 19 зв.], а згодом вступив на військову службу й дослужився до чину вахмістра, в жовтні 1789 р. був записаний до шостої частини Родовідної дворянської книги Харківського намісництва та отримав дворянську грамоту [134, ч. 3, с. 325]. Втім, запису про переведення Мина Щербина до військових обивателів згідно з указом 9 квітня 1800 р. у Родовідній книзі немає [134, ч. 3, с. 325]. Це означає, що він зберіг дворянське звання і надалі. Можливо, це пояснюється тим, що Мина належав до однієї з гілок розгалуженого старшинського роду Щербин, дворянське походження якого під сумнів не ставилося.

Значно важче пояснити причини того, чому дворянство зберіг інший вихідець з військових обивателів – Матвій Гордієнков. За даними 1767 р., М. Гордієнков був записаний як військовий обиватель міста Охтирки [138, с. 19]. 10 жовтня 1790 р. він разом з дружиною Іриною та трьома дітьми був внесений до першої частини Родовідної дворянської книги Харківського намісництва та отримав дворянську грамоту [134, ч. 1, с. 35]. У 1790 р. Матвію було вже 60 років, він разом зі сім'єю продовжував жити в Охтирці й на той час не перебував ані на цивільній, ані на військовій службі. При цьому Матвій був єдиним представником роду Гордієнкових, який отримав дійсне дворянство, і немає даних про його зв'язки з відомими старшинськими родами регіону. У Родовідній книзі немає відомостей про переведення Матвія Гордієнкова до військових обивателів у 1800 р. [134, ч. 1, с. 35]. Спираючись на наявні джерела, наразі важко пояснити, чому до Матвія Гордієнкова та його сім'ї не був застосований указ 9 квітня 1800 р. Поки що можемо лише констатувати, що окремі

вихідці з військових обивателів зберегли дворянське звання і після появи указу Сенату від 9 квітня 1800 р. Подальші архівні дослідження, можливо, дозволять виявити інші подібні випадки та дадуть можливість пояснити мотивацію дій слобідської губернської влади в цьому питанні.

Важливий вплив на соціальну мобільність в слобідських містах мало поширення на територію регіону сфери дії реформи системи місцевого управління, ініційованої Катериною II у 1775 р. Основні положення реформи були підсумовані в документі «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», підписаному російською імператрицею 7 листопада 1775 р. [82, с. 447-463]. Дія «Учреждений» була поширена на Слобідську Україну у 1780 р. Відповідно, замість Слобідсько-Української губернії, що складалася з п'яти провінцій, було утворене Харківське намісництво, яке поділялося на п'ятнадцять повітів. Реформа також передбачала утворення низки нових адміністративних та судових установ. Для нашої теми важливо відзначити, насамперед, створення губернського та міських магістратів, яким в адміністративному та судовому відношенні мали підпорядковуватися дві категорії міського населення – купецтво та міщанство.

Магістрати, як і інші адміністративні установи Харківського намісництва, розпочали роботу восени 1780 р. Однак відразу після відкриття перед губернським магістратом постала проблема відсутності в Слобідській Україні купецтва та міщанства. У зв'язку з цим, губернським магістратом був розроблений спеціальний проект, який передбачав формування купецтва і міщанства насамперед з військових обивателів, які були найчисленнішою категорією міського населення в регіоні [9, с. 68]. Щоб заохотити військових обивателів до вступу до купецтва та міщанства, було вирішено, що військові обивателі і після переходу до нового стану мають зберегти всі попередні привілеї, а ті, хто записувалися до міщанства, мали продовжувати сплачувати подушний податок як обивателі (тобто 95 коп. на рік, тоді як міщани сплачували 1 крб. 20 коп.). Харківське

намісницьке правління схвалило цей проект, але окремо зазначалося, що магістрати не повинні змушувати військових обивателів вступати до купецтва та міщанства, а мають лише переконувати їх у корисності цього кроку. Було вирішено також записувати до слобідського купецтва та міщанства вихідців з міст внутрішніх губерній імперії, причому перевага мала надаватися тим, хто вже мав нерухомість або займався торгівлею в Харківському намісництві [9, с. 68].

Запис до купецтва та міщанства розпочався наприкінці 1780 р. Найбільш активно він відбувався в Харкові, де були зосереджені всі центральні адміністративні установи, зокрема, губернський магістрат і намісницьке правління. За даними на кінець 1781 р., в Харкові до купецтва записалися 14 осіб чоловічої статі (з них 8 осіб – купці та міщани з внутрішніх російських губерній, 3 – з військових обивателів та 3 – з економічних селян), а до міщанства – 2862 особи, усі з харківських військових обивателів [9, с. 69]. Щодо 14 інших міст намісництва маємо лише узагальнюючі дані: до купецтва там записалося 276, а до міщанства – 3524 особи чоловічої статі [9, с. 69]. Таким чином, наприкінці 1781 р. в містах Харківського намісництва мешкало вже 290 купців і 6386 міщан, що становило приблизно 15 % від усього міського населення.

Масовий запис військових обивателів до купецтва та міщанства фіксується лише наприкінці 1780 і в 1781 рр. Вже у 1782 р. переходи до міщанства практично припиняються, а чисельність купецтва хоча й продовжує зростати, але насамперед за рахунок вихідців з міст внутрішніх російських губерній [180, оп. 1, спр. 80, арк. 6-7]. При цьому спостерігався і зворотний процес – військові обивателі, які перейшли до міщанства і купецтва, знову записуються до обивателів.

Наведемо деякі статистичні дані, що ілюструють цю тенденцію. Так, якщо наприкінці 1781 р. в намісництві нараховувалося 290 купців і 6386 міщан, то наприкінці наступного, 1782 р., купців було 469, а міщан – 3346 [180, оп. 1, спр. 80, арк. 7]. Таким чином, чисельність купців зросла

приблизно на 170 осіб, натомість майже у два рази зменшилася чисельність міщан. Це зменшення відбулося за рахунок переходу міщан до військових обивателів, а також до категорії цехових ремісників, які, на відміну від купецтва та міщанства, не підпорядковувалися магістратам. За цими ж даними кінця 1782 р., у містах Харківського намісництва проживало 4425 осіб чоловічої статі цехових ремісників [180, оп. 1, спр. 80, арк. 7].

Можна виокремити принаймні три основні причини того, що військові обивателі почали виписуватися з купецтва та міщанства. По-перше, запис до купецтва і міщанства відбувався під тиском магістратів, і конфлікти з бургомістрами та ратманами, які найчастіше були вихідцями з купецтва міст внутрішніх російських губерній або представниками колишньої старшини, тривали і надалі. Як приклад, можна навести ситуацію у м. Охтирка, де з травня по вересень 1782 р. тривав конфлікт між міським головою Іваном Дзюбою і двадцятьма військовими обивателями - з одного боку, і міським магістратом – з іншого. І. Дзюба та обивателі, які у 1781 р. записалися до купецтва й міщанства, тепер знову хотіли перейти до стану військових обивателів, пояснюючи це тим, що запис відбувся через погрози бургомістрів і ратманів заборонити обивателям торгівлю та винокуріння в межах міста [180, оп. 1, спр. 64, арк. 27-30]. Військові обивателі також посилалися на те, що внаслідок великої пожежі, яка нещодавно сталася в Охтирці, вони втратили значну частину майна, й тому не можуть сплачувати податки як купці та міщани. Службовці магістрату, своєю чергою, звинувачували в усьому міського голову І. Дзюбу, який нібито переконував військових обивателів, що якщо вони залишаться у купецтві та міщанстві, то втратять власні займанщинні землі поза межами міста [180, оп. 1, спр. 64, арк. 1-3]. Ця суперечка була вирішена Харківським намісницьким правлінням, яке своїм рішенням дозволило І. Дзюбі та військовим обивателям виписатися з купецтва та міщанства [180, оп. 1, спр. 64, арк. 33-37].

Іншою важливою причиною того, що військові обивателі почали виписуватися з купецтва та міщанства, стало те, що Сенат не схвалив рішення Харківського губернського магістрату і Харківського намісницького правління, яке дозволяло військовим обивателям, які переходили до міщанства, платити подушний податок у попередньому розмірі (тобто 95 коп. для тих, хто має право вільного винокуріння, й 85 коп. – для позбавлених цього права), а не 1 крб. 20 коп., як мали платити міщани. Причому менший податок, ніж це було передбачено законом, платили часто й військові обивателі, які записалися до купецтва. Тому, 7 листопада 1782 р. з'явився указ Сенату, в якому зазначалося, що відповідно до відомостей про зібрані податки Харківського намісницького правління, податки у тих розмірах, які передбачено законами, сплачують лише купці і міщани Чугуєва, яких нараховувалося 272 особи чоловічої статі і які всі були росіянами [117, с. 735]. В усіх інших містах намісництва купецтво і міщанство, що складалося з вихідців з військових обивателів, платило податки нижчі, ніж передбачені законом. Сенат не зважив на аргументацію Харківського намісницького правління, яке пояснювало, що було б несправедливо брати з купців та міщан, які були вихідцями з військових обивателів, податки вищі, оскільки вони, як обивателі, вже користуються всіма привілеями на вільну торгівлю та промислову діяльність, які у внутрішніх російських губерніях мають лише купці та міщани. Виходячи з міркувань необхідності збільшення державних прибутків, Сенат наказав Харківському намісницькому правлінню збирати з усіх купців та міщан без винятку податки у тих розмірах, що передбачені загальнодержавними законами [117, с. 736].

Можна припустити, що саме цей указ спричинився до різкого зменшення чисельності міщан у регіоні наприкінці 1782 р. Це рішення позначилося також і на долі тих військових обивателів, які записалися до купецтва. Від початку 1783 р. військові обивателі, які не бажали

сплачувати підвищені податки, мали виписатися з купецтва та міщанства та повернутися до свого попереднього стану.

Досить показовим у цьому відношенні є випадок військового обивателя слободи Сінної Богодухівського повіту Семена Ольховського, який у 1782 р. разом з сімома братами записався до купецтва, оголосивши мінімальний капітал у 500 крб. [180, оп. 1, спр. 94, арк. 137]. Розмір податку (1 % від суми оголошеного капіталу), який сплачував С. Ольховський, становив, таким чином, 5 крб. на рік. Проте як військові обивателі, С. Ольховський з братами мали б сплачувати 7 крб. 60 коп. на рік. Тому, Богодухівський міський магістрат запропонував С. Ольховському збільшити суму оголошеного капіталу. С. Ольховський відмовився збільшувати оголошений капітал і подав прохання про переведення його з братами до стану військових обивателів, що й було зроблено [180, оп. 1, спр. 94, арк. 137].

Сенат, проаналізувавши докладніше ситуацію в Слобідській Україні, вирішив підвищити розмір подушного податку для військових обивателів. Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. розмір подушного податку для військових обивателів, які мали право вільного винокуріння, підвищувався з 95 коп. до 1 крб. 20 коп. [117, с. 909]. Військові обивателі, які не займалися вільним винокурінням, мали сплачувати не 85 коп., як раніше, а 1 крб. на рік [117, с. 909]. Таким чином, військові обивателі (які мали право вільного винокуріння) відтепер мали сплачувати подушний податок у тому ж розмірі, що й міщани та цехові ремісники.

Виписуватися з міщанства військових обивателів змушувало також те, що слобідські міщани зобов'язувалися до виконання деяких натуральних повинностей, які традиційно покладалися на міщан та посадських міст внутрішніх російських губерній. Йдеться насамперед про організацію збереження та торгівлю товарами, на продаж яких існувала державна монополія. Як приклад, можна навести ситуацію з богодухівським міщанином Іваном Бабенком, який 12 березня 1782 р.

подав прохання до харківського губернатора Д. Норова, в якому стверджував, що до міщанства він був записаний службовцями Богодухівського міського магістрату без його згоди і тому просить знову зарахувати його до стану військових обивателів [178, оп. 1, спр. 170, арк. 2]. Втім, більш переконливим виглядає пояснення поведінки І. Бабенка, яке дав на запит губернатора Богодухівській міській магістрат. Службовці магістрату стверджували, що І. Бабенко записався до міщанства за власним бажанням, а його прагнення повернутися до стану військових обивателів пов'язане з тим, що І. Бабенко і ще кілька богодухівських міщан були обрані «целовальниками» з продажу казенної солі у м. Хотмизьк. Саме бажання ухилитися від виконання цієї повинності, на думку службовців магістрату, змусило І. Бабенка просити про переведення до військових обивателів [178, оп. 1, спр. 170, арк. 3].

Важливий вплив на соціальну мобільність в слобідських містах мала Жалувана грамота містам Російської імперії, видана Катериною II 21 квітня 1785 р. Грамота визначала нові принципи організації системи міського самоврядування, а також чіткіше окреслювала соціальну структуру населення міст. Жалувана грамота містам виокремлювала шість основних категорій міського населення [118, с. 363-364]:

- «справжні міські обивателі» – під якими розумілися усі, хто мають будинок або землю в межах міста;
- купецтво;
- цехові ремісники;
- «гості з інших міст та країн» – тобто представники купецтва інших міст Російської імперії, а також іноземні підприємці, які мали торгівлю або промислові підприємства у даному місті;
- «імениті громадяни» («именитые граждане») – до яких зараховували випускників університетів і членів Академії наук, торговців і підприємців, які мали капітал більше 50 тис. крб., банкірів та гуртових торговців, художників, композиторів, скульпторів та

архітекторів, а також людей, які двічі з відзнакою займали виборні міські посади;

- «посадські» – до яких відносили усіх мешканців міста, які не потрапили до попередніх п'яти категорій.

Усі мешканці міста мали бути записані у так звану «міську обивательську книгу» та зараховані до однієї з зазначених вище шести категорій [118, с. 363]. Усі записані до «міської обивательської книги» становили міську громаду («общество градское»), яка отримувала статус юридичної особи [118, с. 361]. Міська громада мала обирати «загальну міську думу». Виконавчим органом «загальної міської думи» була так звана «шестигласна дума», яка формувалася з членів «загальної думи» [118, с. 382-383].

Складання «міських обивательських книг», а також створення «загальних» і «шестигласних» дум та ремісничих цехів, нові принципи організації та діяльності яких були детально прописані в Жалуваній грамоті, розтяглося у містах Харківського намісництва фактично на 3 з половиною роки. Попри те, що розпорядження про необхідність складання «міських обивательських книг» були дані губернатором восени 1785 р., ще на початку 1787 р. жодної книги ще не було складено [180, оп. 1, спр. 177, арк. 16, 51]. Причому ініціативи у цій справі не виявляла жодна з категорій міського населення. Причини пасивного ставлення слобідського населення до реформаторських ініціатив імперського уряду потребують більш глибокого дослідження. Наразі можемо зазначити, що представники дворянства не бажали записуватися до «міських обивательських книг» і брати участь в діяльності міського самоврядування, посиляючись на те, що вони вже записані до дворянських книг і що вони мають власні корпоративні організації – дворянські зібрання. Представники купецтва, міщанства, військових обивателів і цехових часто не бажали записуватися до «обивательських книг», оскільки здійснення цієї процедури передбачало грошовий внесок до міської казни [9, с. 118]. До того ж

військові обивателі, а також і цехові ремісники, мали власні органи самоврядування.

Процес складання «міських обивательських книг» і створення установ, передбачених Жалуваною грамотою містам, активізувався лише на початку 1787 р., коли стало відомо, що Катерина II під час своєї подорожі до Криму буде проїжджати через Харківське намісництво й зробить зупинку в Харкові. Відповідно, харківський губернатор В. Чертков мав звітувати перед імператрицею, як працюють задумані нею установи. Від початку 1787 р. Харківське намісницьке правління та губернський магістрат починають докладати максимальних зусиль, щоб якомога швидше створити думи й ремісничі цехи [9, с. 118-119]. Протягом літа-осені 1787 р. були складені «міські обивательські книги», а також відкриті думи та цехи у 9 містах намісництва: Богодухові, Недригайлові, Ізюмі, Лебедині, Миропіллі, Валках, Золочеві, Сумах і Харкові [180, оп. 1, спр. 177, арк. 117]. У 1788 р. думи та цехи були відкриті також у Охтирці, Білопільлі та Чугуєві [180, оп. 1, спр. 177, арк. 130, 148, 151-152]. У трьох містах: Хотмизьку, Краснокутську та Вовчанську, основну частину населення яких становили військові обивателі, які відмовлялися вступати до купецтва, міщанства та цехових, а часто відмовлялися також записуватися до «міських обивательських книг», думи так і не були створені [180, оп. 1, спр. 177, арк. 118 зв., 133, 153].

Зазначимо, що складання «міських обивательських книг» і відкриття дум та цехів у 1787–1788 рр. супроводжувалося відвертим тиском магістратів на мешканців міст, насамперед на військових обивателів. Шляхом тиску міського магістрату на військових обивателів робилася спроба утворити ремісничі цехи, зокрема, у м. Валки. У березні 1787 р. Валківський міський магістрат повідомляв губернському магістрату, що відкрити у Валках ремісничі цехи не вдається, оскільки ремеслом у місті займаються лише військові обивателі, які не бажають записуватися до цехів [180, оп. 1, спр. 3]. Губернський магістрат, своєю чергою, наказав

Валківському магістрату записувати військових обивателів до цехів, а у разі їхньої відмови – заборонити їм займатися ремеслом [180, оп. 1, спр. 177, арк. 3]. Як бачимо, в даному разі губернський магістрат прямо порушував підтвержене Катериною II у 1765 р. право військових обивателів на вільну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність.

Участь у роботі дум брали купці, міщани, цехові ремісники, а також військові обивателі та службовці місцевих губернських установ, проте в найбільших містах регіону, зокрема, у Харкові та Сумах, практично всі основні посади контролювали представники купецтва та міщанства [4, с. 81-82; 180, оп. 1, спр. 177, арк. 94-96, 130]. Одним із основних напрямків діяльності новоутворених органів міського самоврядування стали намагання заборонити торгівлю у межах міста для представників дворянства, духовенства та військових обивателів або, принаймні, змусити їх платити спеціальні податки на користь міста. Ці намагання (у 1790-х рр. у більшості випадків безрезультатні) призводили до численних конфліктів між міськими думами (представленими насамперед купцями та міщанами), з одного боку, та військовими обивателями, дворянством та духовенством – з другого [9, с. 74-77; 41, оп. 2, спр. 36, арк. 2; оп. 2, спр. 220, арк. 1-3; 45, оп. 1, спр. 11, арк. 5-8]. Зазначені конфлікти були спричинені суперечливістю російського законодавства, в якому не були чітко прописані правила здійснення торгівельної та промислової діяльності. Загалом подібні конфлікти відбувалися також і в багатьох містах внутрішніх російських губерній, проте у Слобідській Україні ситуація ускладнювалася через наявність привілею на вільну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність колишньої козацької старшини та військових обивателів, який у багатьох випадках прямо суперечив нормам загальноімперського законодавства.

Робота новоутворених органів міського самоврядування була практично повністю паралізована у 1790 р. у зв'язку з зарахуванням слобідських міщан до складу Катеринославського козацького війська. На

початку 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. У зв'язку з початком війни указом Катерини II від 3 липня 1787 р. було утворене Катеринославське (або «Новодонське») козацьке військо [169, с. 36]. Основу війська склали однодворці, які проживали у населених пунктах Катеринославській губернії, розташованих уздовж Української укріпленої лінії. Гетьманом війська був призначений фаворит імператриці, генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін. На початку 1788 р. Катеринославське козацьке військо було поповнене за рахунок старовірів, а також міщан та цехових Катеринославської губернії [169, с. 38]. У тому ж 1788 р. до складу війська за власним бажанням було зараховано близько 4 тис. однодворців і 8 тис. військових обивателів Чугуївського повіту Харківського намісництва [178, оп. 2, спр. 1475, арк. 4]. Проте, на думку Г. О. Потьомкіна, Катеринославське козацьке військо потребувало подальшого посилення. Відповідно, 15 квітня 1790 р. Г. О. Потьомкін наказує харківському губернатору Пашкову зарахувати всіх міщан Харківського намісництва до складу Катеринославського війська [180, оп. 1, спр. 276, арк. 1]. Щоправда, міщанам дозволялося перейти до купецтва і таким чином уникнути запису до війська.

Наприкінці травня – на початку червня 1790 р. міщани Недригайлова та Краснокутська були перетворені на козаків [180, оп. 1, спр. 276, арк. 7, 12]. Аналогічні процеси відбувалися і в інших містах намісництва, проте в більшості міст частина міщан скористалася можливістю записатися до купецтва. Зокрема, в Білопільлі до купецтва записалося 74 особи [180, оп. 1, спр. 276, арк. 12а], у Сумах – 68 осіб [180, оп. 1, спр. 276, арк. 22], в Чугуєві – 50 [180, оп. 1, спр. 276, арк. 14], Ізюмі – 16 [180, оп. 1, спр. 276, арк. 20] тощо. Загалом у 1790 р. до складу Катеринославського козацького війська було зараховано близько 2,5 тис. слобідських міщан [105, с. 179-184].

Російсько-турецька війна завершилася в січні 1792 р., і практично відразу колишні слобідські міщани починають подавати прохання до

керівництва війська та влади Харківського намісництва про переведення їх до інших категорій населення [178, оп. 2, спр. 1845, арк. 1-2]. Причому, як зазначалося у рапорті Харківського намісницького правління від 31 жовтня 1792 р., більшість козаків не хотіли знову записуватися до міщанства, посилаючись на «..свои изнеможенія и опасаясь впредь подобнаго переименованія» [178, оп. 2, спр. 1845, арк. 4 зв.]. За даними на 31 жовтня 1792 р., від катеринославських козаків, які були записані до козацтва з слобідських міщан, було подано загалом 1303 прохання про переведення їх до інших соціальних категорій, з них: 3 – до однодворців, 39 – до посадських, 54 – до купецтва, 149 – до цехових ремісників, 464 – до міщанства та 584 – до військових обивателів [178, оп. 2, спр. 1845, арк. 7]. Втім, Катерина II у 1792 р. не задовольнила ці прохання. Катеринославське козацьке військо було розформоване у 1796 р., і лише тоді козаки отримали можливість записатися знову до військових обивателів, міщанства або до іншої соціальної категорії.

Зарахування слобідських міщан до складу Катеринославського війська досить добре ілюструє відсутність у Катерини II та її оточення продуманої й послідовної політики щодо торгівельно-ремісничого населення міст, зокрема, політики, спрямованої на створення окремого стану міського населення. Сама Катерина II знаходилася під значним впливом ідей фізіократів і пріоритетним вважала саме розвиток сільського господарства, що досить добре відображено у багатьох законодавчих актах, підготовлених за безпосередньої участі імператриці [77, с. 126-129]. Ситуація з формуванням Катеринославського козацького війська ілюструє також специфіку ставлення до права імперської влади, коли права, надані Катериною II як фундаментальні та непорушні, під впливом поточних військових потреб та геополітичних інтересів були відкинуті, причому з порушенням існуючих на той час юридичних процедур.

На відміну від міщанства, чисельність купецтва у містах регіону наприкінці 80-х – у першій половині 90-х рр. XVIII ст. зростала й надалі,

причому, як і раніше, насамперед за рахунок вихідців із внутрішніх російських губерній. За даними 1796 р., у Харківському намісництві проживало: купців – 854 особи чоловічої статі, міщан – 319, цехових – 5360 [105, с. 179-184]. Найбільше купців було в Харкові – 353, та в Сумах – 131 особа чоловічої статі [105, с. 180]. Це пояснюється насамперед тим, що ці міста як важливі центри транзитної торгівлі між внутрішніми російськими губерніями, Гетьманщиною, Військом Донським та Новоросією, привертали до себе увагу підприємців-росіян. Наявні дані наразі не дозволяють точно визначити співвідношення місцевого слобідського населення й вихідців з внутрішніх російських губерній та інших регіонів у складі слобідського купецтва станом на 1796 р. Точні відомості є лише щодо кінця 1782 р. Тоді з 469 осіб чоловічої статі купців, що проживали в Харківському намісництві, 174 були вихідцями з слобідських військових обивателів, 273 – вихідцями з купецтва, міщанства та однодворців з внутрішніх російських губерній, 22 – вихідцями з купецтва та міщанства колишньої Гетьманщини та Катеринославського намісництва, а також вихідцями з відпущених на волю підданих селян, попереднє місце проживання яких у джерелі не зазначається [180, оп. 1, спр. 80, арк. 6-7]. Наявні дані дозволяють стверджувати, що у 90-х рр. XVIII ст., а також на початку XIX ст., домінування вихідців з внутрішніх російських губерній серед слобідського купецтва лише посилювалося, причому це стосувалося не лише чисельної переваги, але також і культурної сфери – вихідці з російських міст культурно асимілювали місцевих крамарів, і в топографічних описах, подорожніх нотатках, спогадах та публіцистичних працях перших десятиріч XIX ст. слобідські, й насамперед харківські торгівці зображуються як типові представники субкультури російського купецтва [10, с. 948-950; 74, с. 227-230; 132, с. 9-10].

Таким чином, у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. імперським урядом і слобідською губернською владою були зроблені важливі кроки

щодо обмеження станових привілеїв військових обивателів. Хоча на кінець 90-х рр. XVIII ст. жоден із трьох основних станових привілеїв військових обивателів не був остаточно скасований імперською владою, сфера дії усіх привілеїв була істотно обмежена, що вело до нівелювання станової окремішності військових обивателів. Внаслідок обмеження сфери дії станових привілеїв, покладання на військових обивателів низки нових натуральних повинностей та грошових зборів, а також змін в адміністративному підпорядкуванні протягом досліджуваного періоду відбувалося поступове зрівняння обивателів у правовому становищі з іншими «податними» категоріями населення імперії, зокрема, з державним селянством.

Ключовим у цьому процесі став 1798 р. Покладання на військових обивателів у 1798 р. обов'язку сплати грошового оброку та остаточне зрівняння колишнього слобідського козацтва в адміністративному підпорядкуванні з державними селянами позначили завершення процесу перетворення військових обивателів з окремого стану слобідського суспільства на одну з категорій загальноімперського стану державного селянства. Тому, саме 1798 р. можна вважати датою завершення основного етапу інтеграції військових обивателів до суспільства Російської імперії, в ході якого вони втратили низку ключових ознак станової окремішності.

Важливим шляхом інтеграції колишнього слобідського козацтва до імперського суспільства стали також переходи військових обивателів до інших категорій населення імперії, зокрема, до чиновництва, дворянства, купецтва, міщанства та цехових ремісників. Якщо переходи до чиновництва та дворянства були мобільністю вгору й загалом відповідали інтересам військових обивателів, оскільки передбачали звільнення від низки обтяжливих натуральних повинностей та грошових податків, то ситуація з переходами до купецтва, міщанства та цехових не була такою однозначною. Купці, міщани та цехові мали загалом більш обмежений обсяг соціально-економічних прав, ніж військові обивателі, й лише

купецтво користувалося окремими привілеями (звільнення від сплати подушного податку, можливість заміни рекрутської повинності грошовим внеском тощо), яких не мали військові обивателі. Відповідно, більшість військових обивателів не була безпосередньо зацікавлена в переході до купецтва, міщанства або цехових, і тому губернська влада, зацікавлена в формуванні цих категорій населення в регіоні, застосовувала різноманітні позаправові методи тиску на обивателів з метою змусити їх записатися до однієї з нових категорій міського населення.

У соціокультурній площині інтеграція до імперського суспільства означала для військових обивателів істотне зниження їхнього соціального статусу, якщо порівнювати з їхньою позицією в соціальній ієрархії суспільства слобідських полків. У 80-90-х рр. XVIII ст. у свідомості освіченої частини слобідського суспільства поступово утверджується характерна для внутрішніх російських губерній дихотомія еліта – «простолюди». Оскільки склад еліти був наперед визначений – до неї зараховували дворянство, а також церковних ієрархів та найбагатших купців, – прийняття цієї дихотомії мало своїм наслідком віднесення військових обивателів до категорії «простолюди», ставлення до якого з боку еліти було зазвичай зверхньо-зневажливим – як до людей, які знаходяться на нижчому рівні розвитку, але водночас і патріархально-поблажливим, оскільки «простолюди» вважався неосвіченим і забобонним, а відтак потребував нагляду та опіки з боку еліти й держави.

ВИСНОВКИ

Утворення стану військових обивателів стало одним з наслідків скасування автономії Слобідської України. Скасувавши військово-адміністративну систему слобідських полків і перетворивши козацькі полки на гусарські, імперська влада водночас зберегла основні соціально-економічні привілеї слобідського козацтва та старшини. Це мало стати запорукою якщо не підтримки, то принаймні нейтрального ставлення слобідського населення до здійснюваних перетворень. Саме збереження частини станових привілеїв колишнього слобідського козацтва, зокрема, права на володіння займанщинними землями, права на вільне та безмитне винокуріння, а також права на вільну та безмитну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність обумовило необхідність утворення стану військових обивателів. Привілеї, підтвержені Катериною II у маніфесті від 28 липня 1765 р., визначили специфічний правовий статус колишніх слобідських козаків-компанійців та підпомічників і стали основою станової окремішності військових обивателів у перші десятиріччя після скасування автономії.

Інтеграція військових обивателів до імперського суспільства розпочалась вже у другій половині 60-х рр. XVIII ст. Можна виокремити два основних напрямки інтеграційного процесу. Першим напрямком стало обмеження сфери дії станових привілеїв, покладання на військових обивателів нових натуральних повинностей і грошових зборів, а також зміни в адміністративному підпорядкуванні колишнього слобідського козацтва. Другим напрямком інтеграції стали переходи військових обивателів до інших категорій населення імперії, зокрема до купецтва, міщанства і цехових ремісників, а також чиновництва та дворянства.

Інтеграція військових обивателів до імперського суспільства не була спричинена цілеспрямованою політикою імперського уряду чи слобідської губернської влади, а, натомість, стала опосередкованим наслідком

інституціональної інтеграції регіону до складу імперії. Утворення в Слобідській Україні тих же адміністративних установ, що існували й у внутрішніх російських губерніях, та поширення на територію регіону сфери дії загальноімперських законів стали важливими передумовами для економічної та соціальної інтеграції. Співіснування станових привілеїв військових обивателів з загальноімперським законодавством породжувало численні правові колізії та конфлікти, які часто досить неоднозначно вирішувалися слобідською губернською владою та судами. Втім, вже у другій половині 60-х рр. XVIII ст. розпочалося поступове обмеження сфери дії станових привілеїв військових обивателів, яке продовжувалося і в наступні десятиріччя. У другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. імперським урядом і слобідською губернською владою були зроблені важливі кроки щодо обмеження станових привілеїв колишнього слобідського козацтва. Хоча на кінець 90-х рр. XVIII ст. жоден з трьох основних станових привілеїв військових обивателів не був остаточно скасований імперською владою, сфера дії усіх привілеїв була істотно обмежена, що вело до нівелювання станової окремішності військових обивателів.

Водночас у другій половині 60-х – 90-х рр. XVIII ст. внаслідок покладання на військових обивателів низки нових натуральних повинностей та грошових зборів відбулося поступове зближення правового становища військових обивателів з різними категоріями державного селянства. У сфері натуральних повинностей та оподаткування у досліджуваній період основними кроками у цьому напрямку стали поширення на Слобідську Україну у 1795 р. сфери дії загальноімперської рекрутської повинності, а також покладання на військових обивателів обов'язку сплати грошового оброку у 1798 р. Адміністративне та судове підпорядкування військових обивателів протягом досліджуваного періоду також зазнавало поступових змін у напрямку зближення його з адміністративним підпорядкуванням різних категорій державного

селянства. У другій половині 60-х – 70-х рр. XVIII ст. воно спиралося значною мірою на зразки адміністративного устрою слобідських полків і зберігало певну специфіку порівняно з адміністративним підпорядкуванням інших категорій населення Російської імперії. З поширенням у 1779-1780 рр. на територію Слобідської України сфери дії «Учреждений для управления губерниями Всероссийской империи» та утворенням Воронежського та Харківського намісництв, військові обивателі в адміністративному, судовому, фіскальному та господарському відношеннях стали підпорядковуватися тим-же адміністративним і судовим установам, яким підпорядковувалися й різні категорії державних селян. Проте, у 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. військові обивателі продовжували зберігати власні органи самоврядування, що існували на рівні громад окремих населених пунктів. Реалізація в 1798 р. у Слобідсько-Українській губернії «волосної» реформи призвела до остаточної уніфікації системи адміністративного підпорядкування та самоврядування військових обивателів та різних категорій державного селянства.

Важливим напрямком інтеграції стали також переходи військових обивателів до інших категорій населення імперії. Найбільш інтенсивними ці переходи були у другій половині 60-х – 80-х рр. XVIII ст., коли нова соціальна система в регіоні тільки формувалася, межі між соціальними категоріями ще не були чітко визначені й, відповідно, існували досить широкі можливості для вертикальної соціальної мобільності. Якщо переходи до чиновництва та дворянства були мобільністю вгору й загалом відповідали інтересам військових обивателів, оскільки передбачали звільнення від низки обтяжливих натуральних повинностей та грошових податків, то ситуація з переходами до купецтва, міщанства та цехових не була такою однозначною. Купці, міщани та цехові мали загалом більш обмежений обсяг соціально-економічних прав, ніж військові обивателі, й лише купецтво користувалося окремими привілеями (звільнення від сплати

подушного податку, можливість заміни рекрутської повинності грошовим внеском тощо), яких військові обивателі не мали. Тому, більшість військових обивателів не була безпосередньо зацікавлена в переході до купецтва, міщанства або цехових, і тому губернська влада, зацікавлена в формуванні цих категорій населення в регіоні, застосовувала різноманітні позаправові методи тиску на обивателів з метою змусити їх записатися до однієї з нових категорій міського населення.

У соціокультурній площині інтеграція до імперського суспільства означала для військових обивателів суттєве зниження їхнього соціального статусу, якщо порівнювати з їхньою позицією в соціальній ієрархії суспільства слобідських полків. У 80-90-х рр. XVIII ст. у свідомості освіченої частини слобідського суспільства поступово утверджується характерна для внутрішніх російських губерній дихотомія еліта – «простолюди». Оскільки склад еліти був наперед визначений – до неї зараховували дворянство, а також церковних ієрархів та найбагатших купців, – прийняття цієї дихотомії мало своїм наслідком віднесення військових обивателів до категорії «простолюди», ставлення до якого з боку еліти було зазвичай зверхньо-зневажливим – як до людей, які знаходяться на нижчому рівні розвитку, але водночас і патріархально-поблажливим, оскільки «простолюди» вважався неосвіченим і забобонним, а відтак потребував нагляду та опіки з боку еліти й держави.

Таким чином, протягом другої половини 60-х – 90-х рр. XVIII ст. військові обивателі пройшли шлях еволюції від окремого стану слобідського суспільства до однієї з категорій загальноімперського стану державного селянства. Ключовим у цьому процесі став 1798 р. Покладання на військових обивателів у 1798 р. обов'язку сплати грошового оброку та остаточне зрівняння колишнього слобідського козацтва в адміністративному підпорядкуванні з державними селянами позначили завершення процесу перетворення військових обивателів з окремого стану слобідського суспільства на одну з категорій загальноімперського стану

державного селянства. Тому саме 1798 р. можна вважати датою завершення основного етапу інтеграції військових до суспільства Російської імперії, в ході якого військові обивателі втратили низку ключових ознак станової окремішності.

Загальним наслідком соціальних перетворень, що здійснювалися імперським урядом у Слобідській Україні в 60 – 90-х рр. XVIII ст., стало насамперед посилення фрагментованості суспільства та різке зростання кількості соціальних конфліктів. Нові елементи загальноімперської соціальної системи (купецтво, міщанство, дворянство тощо), що формувалися в регіоні у перші десятиріччя після скасування автономії, накладалися на відмінне правове поле та окремі елементи попередньої соціальної системи (військові обивателі та колишня козацька старшина), що створювало передумови для виникнення численних суперечностей та конфліктів. Таким чином, одним з наслідків скасування автономії слобідських полків у 1765 р. і реформаторської діяльності імперського уряду в наступні десятиріччя стало формування у Слобідській Україні суспільства, в якому співіснували елементи різних соціальних систем і для якого характерними були значна фрагментованість та високий рівень соціальної напруги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбовский Е. Валки — окраинный город Московского государства / Е. Альбовский — Харьков: Фолио, 1993. — 54 с.
2. Альбовский Е. История Харьковскаго слободскаго казачьяго полка 1651—1765 гг. / Е. Альбовский. — Харьков, 1895. — 218 с.
3. Альбовский Е. История Харьковскаго полка (II Драгунский Харьковский Ея Императорскаго Высочества Великой Княгини Александры Петровны полк) / Е. Альбовский. — Минск, 1897. — 454 с.
4. Антонов А. Л. История харьковского городского самоуправления. 1654—1917 / А. Л. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. — Харьков: Регион-информ, 2004. — 191 с.
5. Архив государственного совета. — Т. 1. — Ч. 2. — Спб., 1869. — 640 с.
6. Багалій Д. І. Вибрані праці. У шести томах. — Т. 5.— Ч. 1: Історія колонізації Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків: Видавництво НУА, 2007. — 576 с.
7. Багалей Д. И. Выборы в Екатерининскую Комиссию для составления проекта нового уложения в Слободской Украине, указы местного дворянства и деятельность слободско-украинских депутатов в Комиссии / Д. И. Багалей // Багалей Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Т. 2. — Харьков, 1913 — С. 104—162.
8. Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1883. — № 12. — С. 560 — 592.
9. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): в 2 т. — Т. 1: XVII—XVIII ст. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Харьков, 1993 — 572 с.

10. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): в 2 т. — Т. 2: XIX — начало XX в. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. — Харьков, 1993 — 982 с.
11. Багали́й Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багали́й — Харків: Дельта, 1993. — 256 с. — (Пам'ятки історичної думки України).
12. Багале́й Д. И. Краткий очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Слободской Украине в XVII и XVIII в. / Д. И. Багале́й // Багале́й Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багале́й — Т. 2. — Харьков, 1913. — С. 50-74.
13. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII ст. / Д. И. Багале́й — Т. 1. — Харьков, 1886. — 362 с.
14. Багале́й Д. И. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й // Сборник Харьковского историко-филологического общества (далі Сборник ХИФО). — Харьков, 1890. — Т. 2. — 437 с.
15. Багале́й Д. И. Новые материалы для истории Слободской Украины / Д. И. Багале́й // Сборник ХИФО. — Харьков, 1893. — Т. 5. — С. 172—280.
16. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. — М., 1887. — 614 с.
17. Багали́й О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини / О. Д. Багали́й; [упорядкув. В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова; Вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова]. — Харків: Видавництво САГА, 2007. — 348 с.
18. Багали́й-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні: Військові поселення Аракчеєва 1817 р. / О. Д. Багали́й-Татарінова // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — 1927. — № 6. — С. 131—143.

19. Багалій-Татаринова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні: Казенні обивателі Зміївського та Вовчанського повітів Слобідської України 1817—1818 року / О. Д. Багалій-Татаринова // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — 1926. — № 5. — С. 93—153.
20. Барвинский В. Исторический очерк Харьковской губернии / В. Барвинский. — Харьков, 1918. — 22 с.
21. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Малороссии в XVII—XVIII веках / В. Барвинский // Записки императорского Харьковского университета 1909 года. — Кн. 1—3. — 296 с.
22. Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII—перша половина XIX ст.). / М. Бармак. — Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. — 288 с.
23. Бутыч И. Крестьянское движение на Слободской Украине во второй половине XVIII века: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / И. Бутыч. — К., 1950. — 20 с.
24. Важинский В. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России) / В. Важинский. — Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1974. — 236 с.
25. Виртшафтер Э. Социальные структуры. Разночинцы в Российской империи / Э. Виртшафтер. — Спб.: Логос, 2002. — 271 с.
26. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. — Львів—Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. — 144 с.
27. Гильденштедт И. Путешествие академика Гильденштедта по Слободской Украине / И. Гильденштедт. — Харьков, 1892. — 89 с.

28. Гмелин С. Путешествие по России для изследования трех царств естества в 1768, 1769, 1770 и 1771 гг. / С. Гмелин. — Т. 1. — СПб., 1771. — 272 с.
29. Головинский П. Слободские козацьки полки / П. Головинский. — СПб., 1864. — 246 с.
30. Государственный архив Воронежской области (далі — ГАВО). — Ф. И-6. Канцелярія Воронежського губернатора.
31. ГАВО. — Ф. И-14. Воронежське намісницьке правління.
32. ГАВО. — Ф. И-246. Острогоський повітовий суд.
33. ГАВО. — Ф. И-259. Бірюченський повітовий суд.
34. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. — К.: Критика, 2007. — 464 с.
35. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ — початку ХХ століття / М. В. Гримич. — К.: СП «Інтертехнодрук», 2004. — 588 с.
36. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1992. — 544 с.
37. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. — К.: Альтернативи, 1999. — 304 с. — (Україна крізь віки; т. 8).
38. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина ХVІІ—ХVІІІ ст.) / О. І. Гуржій. — К.: АН України, Ін-т історії, 1994. — 106 с.
39. Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині ХVІІ — у ХVІІІ ст.: проблеми становлення та розвитку / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 3—21.
40. Гуржій О. І. Підсусідництво — як соціальне явище на Україні доби феодалізму / О. І. Гуржій // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 66—78.

41. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 3. Канцелярія слобідсько-українського губернатора.
42. ДАХО. — Ф. 24. Губернський землемір.
43. ДАХО. — Ф. 26. Куп'янська міська поліція.
44. ДАХО. — Ф. 56. Харківський совісний суд.
45. ДАХО. — Ф. 282. Богодухівський верхній земський суд.
46. ДАХО. — Ф. 284. Валківський верхній земський суд.
47. Дитятин И. Городское самоуправление в России до 1870 г. / И. Дитятин. — Ярославль, 1877. — 563 с.
48. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. — Т. 2. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — 346 с.
49. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин Н. М. — Т. 1. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1946. — 632 с.
50. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. — К.: АН УРСР, 1959. — 532 с.
51. Еліта Слобідської України. Списки старшини 60-х років XVIII століття / [упорядкув., пер. і прим. С. Потапенко]. — Харків: «Райдер», 2008. — 496 с.
52. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. — Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1980. — 268 с.
53. Западные окраины Российской империи / [ред. М. Долбилов и А. Миллер]. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с. — (Historia Rossica).
54. Острожский-Лохвицкий И. О. Записки новоскольського дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого / И. О. Острожский-Лохвицкий // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 355—370.
55. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети

- XIX века / А. Зорин. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 416 с. — (Historia Rossica).
56. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Зуев. — СПб., 1787. — 273 с.
57. Илляшевич В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства / В. Илляшевич. — Харьков, 1885. — 168 с.
58. История Украинской ССР: в 10 т. — Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII — XVIII в.). / [глава ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор и др.]. — К.: Наукова думка, 1983. — 719 с.
59. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. — Ф. 80. — Багалій Д. І.
60. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719 — 1858 гг.) / В. М. Кабузан. — М.: Наука, 1976. — 307 с.
61. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий) / В. М. Кабузан. — М.: Наука, 1971. — 190 с.
62. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав / В. М. Кабузан. — М.: Наука, 1990. — 254 с.
63. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа / А. Б. Каменский. — М.: Изд-во РГГУ, 2001. — 575 с.
64. Каменский А. Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация / А. Б. Каменский. — М.: Новое литературное обозрение, 1999. — 326 с. — (Historia Rossica).
65. Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. — М.: Традиция, 2000. — 344 с.

66. Квитка И. И. Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г. / И. И. Квитка. — Харьков, 1812. — 87 с.
67. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. / А. А. Кизеветтер. — М., 1909. — 473 с.
68. Кизеветтер А. А. Городская община России XVIII ст. / А. А. Кизеветтер. — М., 1903. — 752 с.
69. Кизеветтер А. А. Русское общество в XVIII в. / А. А. Кизеветтер. — Ростов, 1903. — 48 с.
70. Кисіль І. Міщани в структурі населення Російської імперії другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. (за матеріалами «Повного зібрання законів Російської імперії») / І. Кисіль // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2005. — Т. 10. — С. 305—322.
71. Клокман Ю. Р. Города Белгородской черты в губернской реформе 1775 г. / Ю. Р. Клокман // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. Сборник статей к 70-летию А. А. Новосельского. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — С. 157—162.
72. Клокман Ю. Р. Социально-экономическая история русского города (вторая половина XVIII в.) / Ю. Р. Клокман. — М.: Наука, 1967. — 335 с.
73. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. — К.: Критика, 2004. — 352 с.
74. Коль Й. Г. Харків / Й. Г. Коль; [перекл. з нім. і прим. В. Л. Маслійчука] // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. — Харків, 2005. — Т. 11. — С. 220—244.
75. Кравченко В. В. Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. — Х.: Основа, 1996. — 295 с.

76. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. — Львів: Світ, 1992. — 560 с.
77. Лавринович М. Создание социальных основ империи в XVIII веке: законодательные практики в отношении городского населения России и их западноевропейские источники / М. Лавринович // *Ab Imperio*. — 2002. — № 3. — С. 117—136.
78. Лазанська Т. Військові обивателі / Т. Лазанська // *Енциклопедія історії України*. — Т. 1: А-В / [голов. редкол.: А.В. Смолій та ін.] — К.: Наукова думка, 2003. — С. 552.
79. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. Лазанская. — К.: Наукова думка, 1989. — 116 с.
80. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне / А. М. Лазаревский // *Записки Черниговского статистического комитета*. — 1866. — Вып. 1. — 152 с.
81. Лебедев А. С. Землевладение и торговые промыслы духовенства в Белгородской епархии / А. С. Лебедев. — Харьков, 1905. — 8 с.
82. Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. Мадариага; [пер. с англ. Н. Л. Лужецкой] — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — 976 с. — (*Historia Rossica*).
83. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. — Харків: ВД «Райдер», 2003. — 252 с.
84. Маслійчук В.Л. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань / В. Л. Маслійчук // *Україна модерна*. — Київ: Критика, 2009. — № 3 (14). — С. 63 — 77.
85. Маслійчук В. Про цехові звичаї з фонду Харківської полкової канцелярії (1764 р.) / В. Маслійчук // *Київська старовина*. — 2006. — № 6. — С. 107-112.

86. Маслійчук В. Л. Радикальна реформа і старий звичай (князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733 — 1735) / В. Л. Маслійчук // Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст.) / В. Л. Маслійчук. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. — С. 105 — 140.
87. Маслійчук В. Л. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762 — 1764 рр. / В. Л. Маслійчук // Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст.) / В. Л. Маслійчук. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. — С. 141 — 156.
88. Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, состоящие из царских грамот и других актов XVII и XVIII столетий. — Кн. 1. — Воронеж, 1861. — 459 с.
89. Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення в Росії в 60-х рр. XVIII ст. / Г. П. Махнова // Український історичний журнал. — 1965. — № 2. — С. 111 — 116.
90. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 248 с. — (Historia Rossica).
91. Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии / Д. П. Миллер // Сборник ХИФО. — 1892. — Т. 16. — С. 197 — 450.
92. Милов Л. В. Исследование об экономических примечаниях к Генеральному межеванию / Л. В. Милов. — М.: Изд-во Московского университета, 1970. — 220 с.
93. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII — первой половине XIX вв. / Б. Н. Миронов. — Ленинград: Наука, 1981. — 259 с.
94. Миронов Б. Н. Русский город в 1740 — 1860-е гг. / Б. Н. Миронов. — Ленинград: Наука, 1981. — 259 с.

95. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. — Т. 1. — Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 1999. — 549 с.
96. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. — Т. 2. — Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 1999. — 566 с.
97. Муравлёва Т. Н. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70-90-х годах XVIII века: Автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук / Т. Н. Муравлёва. — К., 1953. — 20с.
98. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII — начале XIX века / В. И. Неупокоев. — М.: Наука, 1987. — 288 с.
99. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойманн; [пер. с англ. В.Б. Литвинова и И.А. Пильщикова]. — М.: Новое издательство, 2004. — 336 с.
100. Овчаренко Є. Земельна власність в Слобідській Україні. Її походження і форми / Є. Овчаренко // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — К., 1928. — Т. 11. — С. 41 — 102.
101. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. — Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. — 87 с.

102. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства / Л. Окіншевич. — Мюнхен, 1947. — 147 с.
103. Описание Воронежского наместничества 1785 года / [ред. В.П. Загоровский]. — Воронеж, 1982. — 147 с.
104. Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / [упорядкув. Т. Б. Ананьєва]. — К.: Наукова думка, 1997. — 325 с.
105. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / [упорядн. В.О. Пірко, О.І. Гуржій]. — К.: Наукова думка, 1991. — 222 с.
106. Павлова-Сильванская М. П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II / М. П. Павлова-Сильванская // Абсолютизм в России (XVII — XVIII в.). Сборник статей к 70-летию со дня рождения и 45-летию научной и педагогической деятельности Б.Б. Кофенгауза. — М.: Наука, 1964. — С. 460—491.
107. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс. — М.: Московская школа политических исследований, 2000. — 416 с.
108. Пассек В. Очерк Харьковской губернии / В. Пассек. — Б.м., б.г. — 86 с.
109. Перковський А. Г. Українське населення в 60 — 70-ті рр. XVIII ст. / А. Г. Перковський // Український історичний журнал. — 1968. — № 1. — С. 107 — 108.
110. Пирсон Р. Привилегии, права и руссификация / Р. Пирсон // *Ab Imperio*. — 2003. - № 3. — С. 35—56.
111. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. 9: 1733-1736 гг. — СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. — 1024 с.
112. ПСЗ. — Т. 16: 1762-1765 гг. — СПб., 1830. — 1121 с.
113. ПСЗ. — Т. 17: 1765-1766 гг. — СПб., 1830 — 1135 с.
114. ПСЗ. — Т. 18: 1767-1769 гг. — СПб., 1830. — 1033 с.
115. ПСЗ. — Т. 19: 1770-1774 гг. — СПб., 1830. — 1081 с.

116. ПСЗ. — Т. 20: 1775-1780 гг. — СПб., 1830. — 1054 с.
117. ПСЗ. — Т. 21: 1781-1783 гг. — СПб., 1830. — 1084 с.
118. ПСЗ. — Т. 22: 1784-1788 гг. — СПб., 1830. — 1168 с.
119. ПСЗ. — Т. 23: 1789-1795 гг. — СПб., 1830. — 969 с.
120. ПСЗ. — Т. 24: 1796-1798 гг. — СПб., 1830. — 869 с.
121. ПСЗ. — Т. 25: 1798-1799 гг. — СПб., 1830. — 933 с.
122. ПСЗ. — Т. 26: 1800-1801 гг. — СПб., 1830. — 883 с.
123. ПСЗ. — Т. 27: 1802-1803 гг. — СПб., 1830. — 1122 с.
124. ПСЗ. — Т. 31: 1810-1811 гг. — СПб., 1830. — 944 с.
125. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О. М. Пономарьов. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. — 183 с.
126. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум / Л. Ю. Посохова. — Харків: Бізнес-інформ, 1999. — 186 с.
127. Потрашков С. В. Харьковский полки: три века истории / С. В. Потрашков. — Харьков: Око, 1998. — 152 с.
128. Правилова Е. Финансы империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801 — 1917 / Е. Правилова. — М.: Новое издательство, 2006. — 456 с. — (Новые границы).
129. Проскурина В. Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II / В. Проскурина. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 328 с. — (Historia Rossica).
130. Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А. Путро. — К.: Вища школа, 1988. — 140 с.
131. Путро О. І. «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби / О. І. Путро // Український історичний журнал. — 1969. — № 11. — С. 95-102.
132. Рейнгардт Ф. О. Харьков 20-тых и 30-тых годов // Харьковский сборник. — Харьков, 1887. — Вып. 1. — С. 1 — 28.

133. Рубинштейн Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в.: историко-экономический очерк / Н. Л. Рубинштейн. — М.: Госполитиздат, 1957. — 495 с.
134. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — Родословные книги дворянства Харьковского наместничества.
135. Рындыонский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рындыонский. — М.: АН СССР, 1958. — 559 с.
136. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII століття) / П. М. Сас. — К.: Либідь, 1998. — 295 с.
137. Сборник Русского исторического общества (далі — Сборник РИО). — Т. 68. — СПб., 1889 — 532 с.
138. Сборник РИО. — Т. 147. — Петроград, 1915. — 456 с.
139. Сборник судебных решений, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / [ред. В. В. Гуров, Е. К. Бродский] — Харьков, 1884. — 705 с.
140. Селиванов А. Старозаимочные земли Харьковской губернии / А. Селиванов. — Харьков, 1842. — 40 с.
141. Скиада М. М. Войсковые обыватели Воронежской губернии / М. М. Скиада // Памятная книжка Воронежской губернии на 1865 — 1866 г. — Воронеж, 1867. — С. 97 — 142.
142. Склокін В. В. Адміністративне підпорядкування військових обивателів Слобідської України (60-ті рр. XVIII — поч. XIX ст.) / В. В. Склокін // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної наукової конференції. — Харків, 2007. — С. 272 — 274.
143. Склокін В. В. Винокуріння військових обивателів Слобідської України: правовий аспект (1765 — 1810 рр.) / В. В. Склокін // Київська старовина. — 2007. — № 2. — С. 47 — 58.

144. Склокін В. В. Господарська діяльність військових обивателів Слобідської України (60 — 90-ті рр. XVIII ст.) / В. В. Склокін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — Харків, 2008. - № 835. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Вип. 11. — С. 10 — 15.
145. Склокін В. В. Грошові податки військових обивателів Слобідської України (60-80-ті рр. XVIII ст.) / В. В. Склокін // Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві. Всеукраїнська наукова конференція. — Харків, 2006. — С. 341 — 344.
146. Склокін В. В. Землеволодіння військових обивателів Слобідської України (60-80-ті рр. XVIII ст.) / В. В. Склокін // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — Харків, 2006. — № 728. Історія. — Вип. 38. — С. 67 — 75.
147. Склокін В. В. «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. / В. В. Склокін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. — Харків, 2006. — Т. 12. — С. 33 — 42.
148. Склокін В. В. Між політичною і соціальною історією: військові обивателі Слобідської України в історіографії XIX — XX ст. / В. В. Склокін // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Збірник наукових праць. — Харків, 2006. — Вип. 9. — С. 92 — 101.
149. Склокін В. В. Соціальні перетворення в містах Слобідської України (80 — 90-ті рр. XVIII ст.) / В. В.Склокін // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2008. — Т. 16. — С. 115 — 130.
150. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: історичний нарис XVII — XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. — Харків: Кн. газ. изд-во, 1964. — 460 с.

151. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. — Харьков: Кн. изд., 1964. — 460 с.
152. Смирнов А. Историческое обозрение управления государственных крестьян / А. Смирнов. // Журнал министерства государственных имуществ. — 1862. — № 10. — С. 206 — 232.
153. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / И. И. Срезневский. — Харьков, 1883. — 24 с.
154. Старозаимочные земли. Решения Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казённой палате с приложением жалованных слободским полкам грамот и других документов / [ред. Н. Чижевский] — Харьков, 1883. — 123 с.
155. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX вв. / Н. Стороженко // Киевская старина. — 1897. — Т. LVII. — С. 124 — 156.
156. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / М. Ф. Сумцов. — Харків: Видавництво Атос, 2008. — 558 с.
157. Твердохлебов А. Д. Котельва / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 113 — 130.
158. Теличенко И. Протест слободской старшины против реформ 1765 г. / И. Теличенко // Киевская старина. — 1888. - № 2. — С. 244-270.
159. Трифилев Е. П. Очерки из истории промышленности Слободской Украины / Е. П. Трифилев // Сборник ХИФО. — Харьков, 1894. — Т. 6. — С. 12 — 48.
160. Труды Вольнаго Экономическаго общества к поощрению в России земледелия и домостроительства 1768 года. — СПб, 1825. — Часть 2. — 243 с.

161. Уортман Р. С. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман; [пер. с англ. М.Д. Долбилова, Ф.Л. Севастьянова]. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 520 с. — (Historia Rossica).
162. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 1: Краткий обзор епархии и монастыри / Филарет. — Харьков, 1857. — 322 с.
163. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский / Филарет. — Харьков, 1857. — 336 с.
164. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 3: Уезды Ахтырский, Богодуховский, Сумской, Лебединский / Филарет. — Харьков, 1857. — 604 с.
165. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 4: Уезды Змиевской и Волчанский / Филарет. — Харьков, 1857. — 336 с.
166. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 5: Старобельский и Изюмский уезд / Филарет. — Харьков, 1858. — 462 с.
167. Хильдермаейр М. Российский «долгий XIX век»: особый путь модернизации? / М. Хильдермаейр // *Ab Imperio*. — 2002. — № 3-4. — С. 75 — 94.
168. Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения в Харьковской губернии / А. Л. Шиманов // *Киевская старина*. — 1882. — № 11. — С. 191-229; № 12. — С. 401-420.
169. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян // *Запорозька спадщина*. — Запоріжжя, 1998. — Вип. 7. — С. 125-198.
170. Шпорлюк Р. Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. — К.: Дух і літера, 2000. — 354 с.

171. Черевань А. С. Совместная борьба украинского и русского крестьянства против феодального гнёта в 60-70-х гг. XVIII ст. / А. С. Черевань // Вопросы истории. — 1955. — № 12. — С. 29-41.
172. Черкасова С. А. Особливості формування міщанського та купецького станів Слобідської України в II пол. XVII-XVIII ст. / С. А. Черкасова // Вісник Харківського університету. — Харків, 1996. — № 442. Історія України. — Вип. 3. — С. 9-13.
173. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 420. Сумська провінційна канцелярія.
174. ЦДАУК. — Ф. 1584. Ізюмська провінційна канцелярія.
175. ЦДАУК. — Ф. 1642. Котельв'янське комісарське правління.
176. ЦДАУК. — Ф. 1644. Охтирське комісарське правління.
177. ЦДАУК. — Ф. 1666. Богодухівське комісарське правління.
178. ЦДАУК. — Ф. 1709. Харківське намісницьке правління.
179. ЦДАУК. — Ф. 1710. Слобідсько-Українське губернське правління.
180. ЦДАУК. — Ф. 1760. Харківський губернський магістрат.
181. ЦДАУК. — Ф. 1782. Комісія про слобідські полки.
182. ЦДАУК. — Ф. 1787. Межиріцька приказна ізба.
183. ЦДАУК. — Ф. 1801. Охтирська провінційна канцелярія.
184. ЦДАУК. — Ф. 1807. Острогозька провінційна канцелярія.
185. ЦДАУК. — Ф. 1904. Краснокутська нижня розправа.
186. ЦДАУК. — Ф. 1951. Харківська казенна палата.
187. ЦДАУК. — Ф. 1958. Слобідсько-Український губернатор.
188. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. / [ред. А. Ф. Пармонов]. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. — 216 с.
189. Экономические примечания на Старобельский уезд 1804 г. / [ред. А. Ф. Пармонов]. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. — 168 с.

190. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. / [ред. А. А. Парамей, А. Ф. Парамонов]. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. — 152 с.
191. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2005. — 584 с.
192. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805 — 1820) / Л. Яновський; [пер. з польської О. Журавльової]. — Харків: Майдан, 2004. — 508 с.
193. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис.... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В. Б. Яценко. — Харків, 2007. — 231 с.
194. Barth F. Introduction / F. Barth // *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* / [Edited by F. Barth] — Oslo, 1969. — Pp. 9-38.
195. Burke P. The Language of Orders in Early Modern Europe / P. Burke // *Social Orders and Social Classes in Europe Since 1500: Studies in Social Stratification* / [Edited by M.L. Bush] — London and New York, 1992. — Pp. 1— 12.
196. Dixon S. M. The Modernisation of Russia 1676 — 1825 / S. M. Dixon. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — 267 p.
197. Freeze G. L. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History / G. L. Freeze // *American Historical Review*. — 1986. - № 1. — Pp. 11 — 36.
198. Gleason A. The Terms of Russian Social History / A. Gleason // *Between Tsar and People. Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* / [Edited by W. Clowes, S. Kassow, J. West]. — Princeton: Princeton University Press, 1991. — Pp. 15 — 27.
199. Grabski A. Stalinowski model historiografii / A. Grabski // *Dzieje nainowsze*. — 1992. — № 3. — S. 23-47.

200. Hartley J. M. *A Social History of Russian Empire 1650 — 1825* / J. M. Hartley. — London and New York: Longman, 1999. — 277 p.
201. Hosking G. *Russia: People and Empire, 1552 — 1917* / G. Hosking. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. — 548 p.
202. Kohut Z. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s — 1830s.* / Z. Kohut. — Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1988. — 363 p.
203. Pipes R. *Russia Under the Old Regime* / R. Pipes. — New York: Charles Scribner's Sons, 1974. — 361 p.
204. Raeff M. *The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach* / M. Raeff // *American Historical Review*. — 1975. — № 4. — Pp. 1221-1245.
205. Raeff M. *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime* / M. Raeff. — New York: Columbia University Press, 1984. — 248 p.
206. Raeff M. *Uniformity, Diversity and the Imperial Administration in the Reign of Catherine the Great* / M. Raeff // *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Günter Stokl zum 60. Geburtstag*. — Cologne, 1977. — Pp. 97 — 113.
207. Reddy W. M. *The Concept of Class* / W. M. Reddy // *Social Orders and Social Classes in Europe Since 1500: Studies in Social Stratification* / [Edited by M.L. Bush] — London and New York, 1992. — Pp. 13 — 25.
208. Rieber A. *The Sedimentary Society* / A. Rieber // *Between Tsar and People. Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* / [Edited by W. Clowes, S. Kassow, J. West]. — Princeton: Princeton University Press, 1991. — Pp. 343 — 366.
209. Stobiecki R. *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna...ale skomplikowana. Studia i szkice* / R. Stobiecki. — Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2007. — 363 s.